ΙΝΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2013

Μελέτες (Studies) / 25

Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα

Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις

ΕΙΡΗΝΗ ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΦΩΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΟΣ ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα:
Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις

Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα:
Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις

Ειρήνη Ανδριοπούλου
Φώτης Παπαδόπουλος
Πάνος Τσακλόγλου

Σεπτέμβριος 2013

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ. +30 2103327779
Fax +30 2103327770
www.ineobservatory.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Επιμέλεια εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Γιώτα Γ. Χρόνη

Φωτογραφία εξωφύλλου: www.shutterstock.com

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Γιάννης Παπαδημητρόπουλος

Εκτύπωση – Παραγωγή: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-960-9571-48-7

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» 2007-2013.

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ αποτελεί έναν χώρο έρευνας και δράσης που απευθύνεται στους εργαζομένους, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στους φορείς χάραξης πολιτικής και στο σύνολο των πολιτών. Στόχος του είναι να προσφέρει επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις για μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο της τρέχουσας συγκυρίας και που έχουν άμεση σχέση με τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας. Το Παρατηρητήριο είναι σημείο συνάντησης και δημιουργικού διαλόγου πληθώρας ερευνητών, με απώτερο στόχο την ανάδειξη διαστάσεων των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων που έχουν ιδιαίτερη αξία για την οπτική των εργαζομένων και των συνδικάτων. Παράλληλα, η ερευνητική του δραστηριότητα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια καταγραφής πολιτικών που δύνανται να συνεισφέρουν με ουσιαστικό τρόπο στην επίλυση των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην τρέχουσα περίοδο ο κόσμος της εργασίας.

Η δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς τομείς: α) στην οικονομία και την ανάπτυξη, β) στο κοινωνικό κράτος και το μέλλον της εργασίας και γ) στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλον δημοκρατίας και ισότητας. Ο πρώτος τομέας αφορά τα αίτια και τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, τις σύγχρονες προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο δημόσιος τομέας και η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς και τις αλλαγές που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Ο δεύτερος τομέας αναφέρεται στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική, στα ζητήματα της φτώχειας και των ανισοτήτων, στις εργασιακές σχέσεις και στο θεσμικό πλαίσιο των αγορών εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην ανάλυση της τρέχουσας συγκυρίας και στην αποδόμηση που επιχειρείται σε μια σειρά δικαιω-

μάτων και κατακτήσεων των εργαζομένων. Τέλος, ο τρίτος τομέας επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων, τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της ανεργίας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τον ρατσισμό που βιώνει σημαντική μερίδα των εργαζομένων και των ανέργων στη χώρα.

Είναι προφανές ότι οι τρεις προαναφερθέντες τομείς έχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Μέσα από τα κείμενά του το Παρατηρητήριο επιδιώκει να αναδείξει αυτές τις επικαλύψεις και να φέρει στην επιφάνεια τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την πολύπλευρη ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων. Στο πλαίσιο της προσπάθειας που επιχειρείται, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική η κατάθεση παρατηρήσεων, προτάσεων αλλά και εναλλακτικών προσεγγίσεων από όσους και όσες επιθυμούν να συνεισφέρουν στην ερευνητική δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου.

Γιάννης Παναγόπουλος
Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Περιεχόμενα

1 Εισαγωγή 9

2 Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Ομοιότητες και διαφορές 15

2.1 Μονοδιάστατη και πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας και η σχέση της με τον κοινωνικό αποκλεισμό 15

2.2 Εμπειρικές μελέτες 23

2.3 Πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων 28

3 Κοινωνικός αποκλεισμός και μακροχρόνια φτώχεια: Ορισμοί και μεθοδολογία εμπειρικής ανάλυσης 31

4 Εμπειρικά αποτελέσματα: Σύγκριση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας στην Ελλάδα 39

5 Οι αναδιανεμητικές συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων 69

6 Συμπεράσματα 79

Βιβλιογραφία 83

1. Εισαγωγή

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρατηρείται μια στροφή από τη μελέτη των προβλημάτων φτώχειας στη μελέτη των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού. Οι έννοιες της *φτώχειας* και του *κοινωνικού αποκλεισμού* σχετίζονται, αλλά δεν ταυτίζονται. Σύμφωνα με παλαιότερες θεωρήσεις, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός διαφέρουν σε δύο διαστάσεις: α) η φτώχεια είναι έννοια μονοδιάστατη, εφόσον αναφέρεται μόνο σε έλλειψη πόρων (κυρίως εισοδήματος), ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι έννοια πολυδιάστατη, και β) η φτώχεια είναι έννοια στατική, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός δυναμική έννοια. Και οι δύο αυτές θέσεις είναι ιδιαίτερα αμφιλεγόμενες. Αν και πολλές μελέτες της φτώχειας περιορίζονται στη διάσταση του εισοδήματος, πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες δέχονται ότι η φτώχεια είναι πολυδιάστατο φαινόμενο και επιχειρούν να ενσωματώσουν την έννοια της πολυδιάστατης αποστέρησης (multiple deprivation) στις αναλύσεις τους.

Πραγματικά, τα τελευταία χρόνια η επιστημονική έρευνα σχετικά με τον ορισμό και τη μέτρηση της φτώχειας εστιάζεται στην πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας (multidimensional poverty measurement) έναντι της παραδοσιακής εισοδηματικής/μονοδιάστατης προσέγγισης (unidemensional approach), ενώ ταυτόχρονα διερευνάται πιο συστηματικά η σύνδεση του φαινομένου της φτώχειας με εκείνο του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό πλαίσιο. Αυτή η ερευνητική μετατόπιση οφείλεται σε τρεις κυρίως παράγοντες: α) στη διεύρυνση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων, β) στην επικράτηση της σχετικής θεώρησης της φτώχειας έναντι της απόλυτης, γ) στη συνειδητοποίηση τόσο σε επιστημονικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο ότι η σχετική στέρηση δεν ερμηνεύεται μόνο σε εισοδηματικούς όρους, αλλά αφορά πολύ περισσότερες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής των ατόμων και των νοικοκυριών.

Αναφορικά με τον πρώτο παράγοντα, η επέκταση των στατιστικών ερευνών προς τη συγκέντρωση πληροφοριών για όλες τις πτυχές της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής του νοικοκυριού έδωσε τη δυνατότητα στους ερευνητές να έχουν διαθέσιμες πληροφορίες όχι μόνο για τα εισοδήματα και τη γενικότερη οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, αλλά και για μια σειρά από άλλες παραμέτρους, όπως η απασχόληση, η εκπαίδευση, η υγεία, η στέγαση, οι καταναλωτικές δυνατότητες και συνήθειες, η διασκέδαση, τα κοινωνικά δίκτυα των μελών του νοικοκυριού. Οι δε πληροφορίες για τα άτομα και τα νοικοκυριά συλλέγονται για μια σειρά ετών (δεδομένα πάνελ) και αυτό επιτρέπει, πέρα από τη στατική απεικόνιση των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων (λόγου χάρη, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, ανεργία) σε μία δεδομένη χρονική στιγμή και τη δυναμική ανάλυση αυτών μέσα στο χρόνο.

Ταυτόχρονα, η οικονομική ανάπτυξη των δυτικών οικονομιών απομάκρυνε τον ορισμό της φτώχειας από την παραδοσιακή προσέγγιση της κάλυψης του επιπέδου επιβίωσης (survival benchmark), ο οποίος ερμηνευόταν ως κατανάλωση συγκεκριμένου αριθμού θερμίδων (calories intake) ανά ημέρα ή γενικότερα ως κάλυψη των βασικών αναγκών επιβίωσης (basic needs theory),[1] προς μια πιο σχετική θεώρηση.[2] Υπήρξε μια συναίνεση τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε πολιτικό επίπεδο ότι εφόσον η οικονομική ανάπτυξη έχει επιτύχει στις δυτικές κοινωνίες την κάλυψη των βασικών αναγκών για το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ο ορισμός της φτώχειας πρέπει να τείνει περισσότερο προς εκείνον της ανισότητας παρά προς έναν απόλυτο ορισμό. Με αυτό τον τρόπο, οι δυνατότητες κατανάλωσης ή οι εισοδηματικές δυνατότητες του νοικοκυριού δεν συγκρίνονται με ένα απόλυτο όριο επιβίωσης, αλλά με το διάμεσο εισόδημα της κοινωνίας στην οποία το άτομο ζει.

Τέλος, η ανάπτυξη των θεωριών του κοινωνικού αποκλεισμού[3] ώθησε τους ερευνητές να αποδείξουν ότι η σχετική στέρηση δεν αφορά μόνο την απόκλι-

1. Σχετικά με την απόλυτη προσέγγιση μέτρησης της φτώχειας και τη θεωρία των βασικών αναγκών βλ. Dandekar (1982), Greer and Thorbecke (1986a, 1986b), Orchansky (1965) και Rowntree (1901).

2. Περί της σχετικής μέτρησης της φτώχειας και των θεωριών σχετικής στέρησης βλ. Chakravarty and Chakraborty (1984), Delhausse et al. (1993), Duclos and Gregoire (2002), Runciman (1966), Runciman and Bagley (1969), Townsend (1979, 1985), Townsend and Gordon (2001).

3. Για την ανάπτυξη των θεωριών του κοινωνικού αποκλεισμού στη δεκαετία του 1990

ση από ένα επαρκές ή αποδεκτό από την κοινωνία εισόδημα, αλλά επεκτείνεται τόσο σε άλλες παραμέτρους της οικονομικής δραστηριότητας (πρόσβαση σε εργασία, επιχειρηματικότητα, χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, κατανάλωση, αποταμίευση) όσο και σε άλλα πεδία. Τέτοια πεδία είναι, για παράδειγμα, το κοινωνικό (εργασία, εκπαίδευση, ιατρική περίθαλψη, κοινωνική φροντίδα), το πολιτικό (συμμετοχή στον δημόσιο διάλογο και στη λήψη αποφάσεων, άσκηση εκλογικού δικαιώματος, συμμετοχή σε δράσεις της κοινωνίας των πολιτών), το νομικό (άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων, αξιοποίηση δικαστικής προστασίας) και το πολιτιστικό (συμμετοχή σε παραδοσιακές κοινωνικές πρακτικές, διατήρηση κοινωνικού δικτύου, πολιτιστική δραστηριότητα). Κατά αυτή την έννοια, η αδυναμία συμμετοχής του ατόμου σε βασικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες ή, με άλλα λόγια, η αποστέρηση του ατόμου από θεμελιώδη πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα συνιστά τον πυρήνα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού (Silver, 1994· Walker and Walker, 1997· de Haan, 1998· Byrne, 1999).

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει τις ομοιότητες και τις διαφορές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού για την ελληνική οικονομία και την κοινωνία· ειδικά η ενότητα όπου παρουσιάζονται τα εμπειρικά αποτελέσματα εστιάζεται στην περίοδο 2004-2007 χρησιμοποιώντας δεδομένα για την Ελλάδα από την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (European Union Statistics on Income and Living Conditions – EU-SILC). Σε θεωρητικό επίπεδο, αναλύεται αρχικά η αντίθεση της μονοδιάστατης με την πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας και η σύνδεσή της με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στη συνέχεια αναπτύσσεται το θεσμικό πλαίσιο της οριοθέτησης του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα και παρουσιάζονται οι πολιτικές καταπολέμησής του, ενώ δίνεται έμφαση στο ρόλο των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Η εμπειρική ανάλυση στο πρώτο στάδιο επικεντρώνεται στη μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας. Αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό, κατασκευάζονται στατικοί δείκτες αποστέρησης σε συγκεκριμένες λειτουργίες (functionings) των ατόμων και των νοικοκυριών που μπορεί εν δυνάμει να οδηγήσουν σε αποστέρηση σε επίπεδο δυνατοτήτων. Συγκεκριμένα, υπολογί-

βλ. Atkinson (1998), Bradshaw et al. (2000), Burchardt et al. (1999), de Haan (1998), European Commission (1992), Room (1995), Silver (1994), Walker and Walker (1997).

ζεται η αποστέρηση στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών, στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού και στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών του νοικοκυριού. Στη συνέχεια για καθεμία από τις τρεις παραπάνω κατηγορίες κατασκευάζονται βαθμολογίες κάλυψης αναγκών (welfare scores) σε ατομικό επίπεδο, οι οποίες προκύπτουν από την εφαρμογή (για κάθε κατηγορία) ενός δείκτη που λαμβάνει υπόψη του το επίπεδο κάλυψης της συγκεκριμένης ανάγκης στο σύνολο της κατανομής (βάσει συγκεκριμένης μεθοδολογίας στάθμισης).[4] Αφού επιλεγεί ένα συγκεκριμένο όριο στην κατανομή των βαθμολογιών κάλυψης, το οποίο με τη σειρά του οδηγεί σε τρεις δυαδικούς (binary) στατικούς δείκτες αποστέρησης, αθροίζεται η αποστέρηση αυτή ανά κύμα, δίνοντας έναν τελικό ανά κύμα δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης*. Για τη δυναμική μελέτη του φαινομένου, χρησιμοποιώντας μια περίοδο τριών ετών υπολογίζεται ο δείκτης *σωρευτικού διαχρονικού (πολυδιάστατου) μειονεκτήματος*. Παράλληλα, για τη μέτρηση της εισοδηματικής φτώχειας χρησιμοποιούνται δύο ορισμοί ανάλογα με τη χρονική περίοδο αναφοράς. Ο πρώτος αφορά τη βραχυχρόνια φτώχεια σε κάθε έτος/κύμα παρατηρήσεων, ενώ ο δεύτερος ορισμός αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια και υπολογίζεται βάσει του ατομικού διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος για μια περίοδο τριών ετών.

Στο δεύτερο στάδιο, ομαδοποιώντας τον συνολικό πληθυσμό σε μη επικαλυπτόμενες ομάδες με βάση διάφορα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, αναλύεται η πιθανότητα εμφάνισης των φαινομένων της μακροχρόνιας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε καθεμία από τις ομάδες αυτές. Υπολογίζεται επίσης η συμβολή κάθε ομάδας στη διαμόρφωση του συνολικού επιπέδου κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας στο σύνολο του πληθυσμού. Επιπλέον, επιχειρείται οικονομετρική ανάλυση τύπου logit για τον προσδιορισμό και την ποσοτικοποίηση των παραγόντων που επηρεάζουν την πιθανότητα/κίνδυνο ενός ατόμου να βρεθεί σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, εντοπίζονται ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των ομάδων υψηλού κινδύνου των δύο φαινομένων.

4. Σε εμπειρικό επίπεδο, ανάλογες μέθοδοι για τη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού την περίοδο 1994-2001 στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν χρησιμοποιηθεί από τους Heady et al. (2001), Tsakloglou and Papadopoulos (2002a, 2002b), Papadopoulos and Tsakloglou (2008) .

Τέλος, στο τρίτο στάδιο αναλύονται οι μακροχρόνιες αναδιανεμητικές συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων χρησιμοποιώντας τα εισοδηματικά στοιχεία της EU-SILC για την περίοδο ανάλυσης. Οι συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων υπολογίζονται συγκρίνοντας την κατανομή του μακροχρόνιου εισοδήματος, όπως το έχουμε ορίσει στα προηγούμενα, με δύο υποθετικές κατανομές: α) την κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος έχοντας αφαιρέσει τελείως τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, β) την κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος έχοντας μειώσει οριζόντια όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις κατά 10%. Αυτή η διερεύνηση των αναδιανεμητικών επιδράσεων των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι χρήσιμη για την αξιολόγηση των υπαρχουσών πολιτικών σε επίπεδο κοινωνικών μεταβιβάσεων καθώς και για το σχεδιασμό και τη χάραξη κοινωνικής πολιτικής αναφορικά με την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού γενικότερα.

2. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Ομοιότητες και διαφορές

2.1 Μονοδιάστατη και πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας και η σχέση της με τον κοινωνικό αποκλεισμό

Δεδομένου ότι η χρησιμότητα ενός ορισμού για τη φτώχεια σε όρους χάραξης πολιτικής είναι να λύσει το πρόβλημα της ταυτοποίησης (προσδιορισμού) των φτωχών, δηλαδή να διαχωρίσει τους φτωχούς από τους μη φτωχούς, το εισοδηματικό κριτήριο αποτέλεσε παραδοσιακά μια ξεκάθαρη και εύκολα εφαρμόσιμη προσέγγιση για τον υπολογισμό της γραμμής φτώχειας. Οι Callan and Nolan (1991) παρουσιάζουν μια εμπεριστατωμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση των μεθόδων ορισμού της φτώχειας και του ορίου/γραμμής φτώχειας (poverty line). Παρατήρησαν δε ότι η έως τότε ακαδημαϊκή έρευνα εστίαζε το ενδιαφέρον της περισσότερο στον τρόπο άθροισης των φτωχών, δεδομένης της γραμμής φτώχειας, και συνεπώς στην απόδοση του επιπέδου φτώχειας σε έναν συγκεντρωτικό για την κοινωνία δείκτη (πρόβλημα άθροισης – aggregation problem), παρά στο πρόβλημα της ταυτοποίησης (προσδιορισμού) των φτωχών (identification problem).

Το ύψος του δείκτη φτώχειας μάς δίνει σημαντικές πληροφορίες για το μέγεθος της φτώχειας σε μια χώρα, είτε σε επίπεδο ατόμων που πλήττονται είτε σε επίπεδο ανισότητας και βάθους φτώχειας, ανάλογα με την πολυπλοκότητα του δείκτη που χρησιμοποιείται. Ο δείκτης αυτός είναι χρήσιμος σε συγκρίσεις μεταξύ χωρών. Στην πράξη όμως αυτό που έχει σημασία για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας είναι να εντοπιστούν τα άτομα που αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτών. Κατά αυτή την έννοια, το να δοθεί απάντηση στο «ποιοι είναι οι φτωχοί» και «βάσει ποιων παραμέτρων θα θεωρηθεί ότι κάποια άτομα βρίσκονται στο

όριο της φτώχειας σε μια κοινωνία» είναι πολύ πιο σημαντικό για το σχεδιασμό κοινωνικής πολιτικής από τον υπολογισμό της συνολικής φτώχειας.

Η έννοια της φτώχειας σύμφωνα με την οποία το εισόδημα πέφτει κάτω από ένα συγκεκριμένο όριο χαρακτηρίζεται μονοδιάστατη (Watts, 1968). Η μονοδιάστατη μέτρηση της φτώχειας έχει τα παρακάτω βασικά πλεονεκτήματα σε σχέση με την πολυδιάστατη: α) είναι εύκολα υπολογίσιμη, αφού βασίζεται σε μία μεταβλητή (εισοδήματος ή κατανάλωσης) η οποία περιέχεται στις περισσότερες στατιστικές έρευνες που αφορούν νοικοκυριά· β) διαχωρίζει τους φτωχούς από τους μη φτωχούς σύμφωνα με ένα και μόνο κριτήριο (το όριο φτώχειας), οπότε όσοι χαρακτηρίζονται φτωχοί έχουν όμοια χαρακτηριστικά βάσει αυτού του κριτηρίου· γ) η συνολική άθροιση της φτώχειας, δηλαδή ο υπολογισμός δείκτη φτώχειας, πληροί ευκολότερα συγκεκριμένα αξιώματα· δ) διευκολύνει τις δυναμικές μελέτες, καθώς ο ερευνητής έχει να παρατηρήσει διαχρονικά τη μεταβολή της κατάστασης των ατόμων ως προς τη φτώχεια βάσει ενός μόνο κριτηρίου.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τις τελευταίες δεκαετίες η διεύρυνση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων, η επικράτηση της σχετικής θεώρησης της φτώχειας έναντι της απόλυτης και η συνειδητοποίηση τόσο σε επιστημονικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο ότι η σχετική στέρηση δεν ερμηνεύεται μόνο σε εισοδηματικούς όρους, αλλά αφορά πολύ περισσότερες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής των ατόμων και των νοικοκυριών, έφεραν στο επίκεντρο της ακαδημαϊκής συζήτησης την έννοια της πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας. Σε πληθώρα επιστημονικών κειμένων σε θεωρητικό και εμπειρικό επίπεδο υποστηρίχθηκε η ανάγκη για μια πολυμεταβλητή μέτρηση της φτώχειας που θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τη θέση του ατόμου σε σχέση με το όριο φτώχειας για μια σειρά επιμέρους παραμέτρων πέρα από το εισόδημα, όπως είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο, η κατάσταση υγείας, η κατοχή συγκεκριμένων αγαθών και η κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, η συμμετοχή στα κοινά, το κοινωνικό κεφάλαιο κ.λπ. (Alkire and Foster, 2011· Anand and Sen, 1997· Bossert et al., 2012· Bourguignon and Chakravarty, 2003· Deutsch and Silber, 2005· Duclos et al., 2006· Kakwani and Silber, 2008· Perez-Mayo et al., 2007· Tsui, 2002).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης εντείνεται η ανάγκη για μια συνολική εκτίμηση της πρόσβασης του ατόμου σε λειτουργίες της κοινωνίας όπως η εργασία, οι υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και πρόνοιας, το χρηματοπιστωτικό σύστημα κ.ά. Για παράδειγμα, η μη δυνατότητα ανοίγματος ενός τραπεζικού λογαριασμού

ή λήψης ενός δανείου από μια τράπεζα θα μπορούσαν να είναι συνιστώσες κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες θα πρέπει να συνεκτιμώνται μαζί με άλλες παραμέτρους. Η σχετική μέθοδος αποτίμησης ενέχει το μειονέκτημα ότι σε περιόδους κρίσης μπορεί περισσότερα άτομα στο σύνολο της κοινωνίας να μην έχουν πλέον πρόσβαση σε αυτές τις υπηρεσίες/αγαθά και τελικά να φαίνονται λιγότερα άτομα κοινωνικά αποκλεισμένα σε σχέση με τον μέσο όρο απ' ό,τι σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό είναι κάτι ανάλογο με τη μείωση της σχετικής φτώχειας όταν πέφτουν τα εισοδήματα όλων αλλά βελτιώνεται λίγο η κατανομή του εισοδήματος. Σε αναλυτικό επίπεδο, η σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση του ατόμου θα μπορούσε να βελτιώσει τα αποτελέσματα.

Επιπλέον, η μη δυνατότητα του εισοδήματος αποκλειστικά να αντικατοπτρίσει την ευημερία του νοικοκυριού επέκτεινε την ακαδημαϊκή έρευνα και στο πεδίο της ευπάθειας (vulnerability) των ατόμων και των νοικοκυριών σε περιόδους ύφεσης / οικονομικής κρίσης. Η εν λόγω ευπάθεια σχετίζεται όχι μόνο με την απόκτηση εισοδήματος αλλά και με την κατοχή πλούτου καθώς και τη γενικότερη πιστοληπτική ικανότητα των ατόμων, που τους εξασφαλίζει πρόσβαση σε δανεισμό. Με την κλασική οριοθέτηση της φτώχειας μέσω του εισοδήματος, δύο άτομα, για παράδειγμα, που βρίσκονται οριακά πάνω από τη γραμμή φτώχειας, αλλά έχουν διαφορετικά επίπεδα πλούτου, έχουν πολύ διαφορετικές δυνατότητες να ομαλοποιήσουν την κατανάλωσή τους σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Ο Azpitarte (2012) λαμβάνει υπόψη του και την παράμετρο του πλούτου πέρα από αυτή του εισοδήματος προκειμένου να διαχωρίσει τους φτωχούς στις παρακάτω κατηγορίες: στους *διπλά φτωχούς* (*twice-poor*), αυτούς που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή φτώχειας και δεν έχουν απόθεμα πλούτου, στους *προστατευμένους φτωχούς* (*protected-poor*), που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή φτώχειας αλλά έχουν κάποιο απόθεμα πλούτου, και στους *ευάλωτους μη φτωχούς* (*vulnerable non-poor*), οι οποίοι βρίσκονται μεν πάνω από τη γραμμή φτώχειας, ωστόσο δεν κατέχουν κανένα απόθεμα πλούτου.

Η σύγχρονη βιβλιογραφία επικεντρώνεται στα εξής βασικότερα ζητήματα σχετικά με την πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας: α) ποιες παράμετροι της οικονομικής και κοινωνικής ζωής θα ληφθούν υπόψη, β) πώς αυτές θα ομαδοποιηθούν και θα ενταχθούν σε έναν ορισμό, γ) ποια θα είναι τα όρια (συγκριτικά με τη γραμμή φτώχειας) για καθεμία από αυτές τις παραμέτρους, δ) πώς τα

αποτελέσματα από την αποστέρηση σε μία ή πολλές από αυτές τις παραμέτρους μπορούν να συντεθούν σε ένα δείκτη συνολικής φτώχειας.

Ταυτόχρονα, με την επέκταση της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, ο διάλογος για την κοινωνική ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκε προς μια πολυδιάστατη μέτρηση της ανθρώπινης ευημερίας, η οποία ορίζει την κοινωνική ένταξη πέρα από τη στενή έννοια της κατοχής εισοδήματος ή πλούτου και πέρα από τη δυνατότητα για κατανάλωση (Brandolini, 2002). Όπως τονίζουν όμως οι Atkinson et al. (2002), αυτή η διεύρυνση του ορισμού και του τρόπου μέτρησης της κοινωνικής συμμετοχής (social participation) απαιτεί μια κοινή συμφωνία για τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής του ατόμου οι οποίες οριοθετούν την κοινωνική ένταξη (social inclusion), καθώς επίσης για τον τρόπο μέτρησης των εν λόγω διαστάσεων μέσω συγκεκριμένων δεικτών (indicators). Αυτή η συμφωνία συνιστά την ουσία της σύνδεσης της πολυμεταβλητής φτώχειας με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η πολυδιάστατη θεώρηση της φτώχειας εντάσσεται πλέον στο ευρύτερο πλαίσιο της μελέτης του «ευ-ζην» («well-being») και των οικονομικών της ευημερίας. Στην Έκθεση του 1996 των Ηνωμένων Εθνών για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη (UNDP, 1996) αναφέρεται μια έκφραση του Arthur Lewis, ο οποίος το 1955 φέρεται να είπε ότι «ανάπτυξη σημαίνει διεύρυνση των επιλογών του ανθρώπου». Κατ' αναλογία με τη διαφοροποίηση ανάμεσα στην έννοια της οικονομικής μεγέθυνσης (economic growth) και σε εκείνη της οικονομικής ανάπτυξης (economic development) βρίσκεται και η αντιπαράθεση της αντίληψης της φτώχειας ως μονοδιάστατου μεγέθους (έλλειψη πόρων) έναντι εκείνης ως πολυδιάστατου μεγέθους (έλλειψη μιας σειράς λειτουργιών και δυνατοτήτων).

Η θεωρία του Sen για τις δυνατότητες (capabilities) και τις λειτουργίες (functionings), η οποία χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα τις τελευταίες δεκαετίες στις αναλύσεις των κοινωνικών και των οικονομικών ανισοτήτων, βασίζεται στην ιδέα ότι η αποτυχία να έχει το άτομο συγκεκριμένες ελάχιστες δυνατότητες μειώνει τις ευκαιρίες για υλική ευημερία. Τα κριτήρια για τις ελάχιστες δυνατότητες διαφέρουν ανάλογα με την εποχή και την κοινωνία, αλλά η έλλειψη αυτών των ελάχιστων δυνατοτήτων κρίνεται με απόλυτο τρόπο και όχι σε σχέση με τους άλλους (Sen, 1981, 1983, 1985a, 1985b, 1987, 1993).[5]

5. Βλ. επίσης Betti et al. (2000), Deutsch and Silber (2005), Duclos et al. (2006), Kakwani and Silber (2008), Perez-Mayo et al. (2007) και Tomaszewski (2006).

Η σύνθεση της πολυμεταβλητής μέτρησης της φτώχειας μέσα από τις έννοιες των δυνατοτήτων και των λειτουργιών –την οποία ανέπτυξε ο Sen– με τη θεωρία της σχετικής αποστέρησης (relative deprivation) –που αναπτύχθηκε από τους Runciman και Townsend (Runciman, 1966· Runciman and Bagley, 1969· Townsend, 1985) και έδωσε σαφή προσανατολισμό για την αντίληψη της φτώχειας ως σχετικού φαινομένου παρά ως έλλειψης πόρων για την κάλυψη των βασικών αναγκών επιβίωσης–[6] αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη των θεωριών του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο όρος *κοινωνικός αποκλεισμός* (*social exclusion*) χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά στη Γαλλία το 1974 από τον René Lenoir, Γενικό Γραμματέα Κοινωνικής Πολιτικής της κυβέρνησης Σιράκ, για να περιγράψει το γεγονός ότι περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της Γαλλίας δεν είχε πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες οι οποίες παρέχονταν από το κράτος προς τους πολίτες (Lenoir, 1974). Έκτοτε ο όρος χρησιμοποιείται ευρύτατα στη βιβλιογραφία περί οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων με τρόπο συμπληρωματικό ή και ως υποκατάστατο αυτού της εισοδηματικής φτώχειας. Η αδυναμία των ατόμων να συμμετέχουν σε βασικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες ή, για να το πούμε διαφορετικά, η αποστέρηση του ατόμου από θεμελιώδη πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα συνιστά τον πυρήνα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού (Byrne, 1999· de Haan, 1998· Silver, 1994· Walker and Walker, 1997). Με άλλα λόγια, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται στην αδυναμία πρόσβασης σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι η αγορά εργασίας, το σύστημα υγείας, το εκπαιδευτικό σύστημα, το κράτος, η κοινότητα. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι ένα άτομο θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένο αν δεν συμμετέχει σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων (για παράδειγμα, κατανάλωση, παραγωγή, πολιτικές και άλλες κοινωνικές δράσεις) της κοινωνίας στην οποία ζει και στις οποίες θα επιθυμούσε να συμμετάσχει (Burchardt et al., 1999, 2002).

Η σχετική αποστέρηση εμπεριέχεται στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς το κοινωνικά αποκλεισμένο άτομο στερείται πρόσβασης τόσο σε αγαθά τα οποία οι γείτονές του, οι συνάδελφοί του και γενικότερα η ομάδα

6. Βλ. Callan and Nolan (1991), Hagenaars and de Vos (1988), Jantti and Danzinger (2000), Kakwani (1984a), Orchansky (1965) για αναλύσεις του ορισμού και του τρόπου μέτρησης της απόλυτης φτώχειας.

αναφοράς του (ή, αλλιώς, η κοινωνική ομάδα στην οποία θεωρεί ότι ανήκει) κατέχουν, όσο και σε κοινωνικές λειτουργίες στις οποίες αυτοί συμμετέχουν. Συνεπώς, το άτομο αφενός μπορεί να ικανοποιεί βασικές ανάγκες διατροφής, ένδυσης, πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, που του επιτρέπουν να ζήσει, αφετέρου όμως να στερείται άλλα αγαθά τα οποία οι κοινωνικά όμοιοί του κατέχουν.

Με αυτό τον τρόπο ο προσδιορισμός της ευημερίας του ατόμου, πρώτον, δεν είναι απόλυτος και δεν έχει να κάνει μόνο με την ικανοποίηση κάποιων βασικών αναγκών επιβίωσης[7] και, δεύτερον, είναι σχετικός όχι με το σύνολο της κοινωνίας, όπως συνήθως γίνεται με τον σχετικό ορισμό της εισοδηματικής φτώχειας, αλλά με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει το άτομο. Με άλλα λόγια, η έννοια της σχετικής στέρησης συνδέεται άμεσα με την κοινωνική θέση του ατόμου. Αυτό διαφαίνεται και από τον ορισμό που έδωσε για πρώτη φορά ο Runciman (1966) στη σχετική αποστέρηση, περιγράφοντας ότι ένα άτομο θεωρείται πως στερείται το αγαθό Χ αν: α) δεν έχει το Χ την παρούσα χρονική στιγμή, β) βλέπει άλλα άτομα με τα οποία συγκρίνει τον εαυτό του να έχουν το Χ ή είχε και ο ίδιος το Χ παλαιότερα ή προσδοκά ότι θα το έχει στο μέλλον, γ) γενικά θεωρεί ότι θα μπορούσε να κατέχει το αγαθό Χ. Η απόσταση μεταξύ της τωρινής κατάστασης του ατόμου και της δυνατότητάς του να αποκτήσει το Χ υποδηλώνει και το μέγεθος της σχετικής αποστέρησης. Η θεωρία του Townsend αναφορικά με τη σχετική αποστέρηση επίσης υποστηρίζει ότι τα άτομα που πέφτουν κάτω από

7. Τη θεωρία των βασικών αναγκών (basic needs theory or biological approach), στην οποία έχει τις ρίζες του ο απόλυτος ορισμός τη φτώχειας, εισήγαγε στην οικονομική επιστήμη η πρωτοποριακή δουλειά του Rowntree (1901). Ο Rowntree κοστολόγησε τα αγαθά μιας δίαιτας απαραίτητης για επιβίωση και σε αυτό το κόστος διατροφής πρόσθεσε ένα ποσό για κόστος στέγασης, ενδυμασίας και αγοράς άλλων αγαθών απαραίτητων για επιβίωση. Η μέθοδος του βασικού προϋπολογισμού (budget standard approach or income approach), η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως για τη μέτρηση της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες, έχει τις βάσεις της ακριβώς πάνω στη θεωρία των βασικών αναγκών, προσδιορίζοντας και αποτιμώντας ένα απαραίτητο καλάθι αγαθών. Η άμεση προσέγγιση (direct approach), η οποία μετράει απευθείας επίπεδα κατανάλωσης αντί εισοδήματος και δαπάνης, βασίζεται επίσης σε απόλυτες μεθόδους μέτρησης της φτώχειας, αλλά είναι πολύ δύσκολο και χρονοβόρο να μετρηθεί το τι ακριβώς καταναλώνουν τα άτομα. Για αυτόν το λόγο στις περισσότερες μελέτες χρησιμοποιείται το εισόδημα ή η δαπάνη ως το πιο κοντινό μέτρο (proxy) της πραγματικής κατανάλωσης.

ένα συγκεκριμένο επίπεδο εισοδήματος δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην ή να συμμετέχουν στα κοινωνικά δρώμενα και να έχουν το επίπεδο διαβίωσης το οποίο αξιολογείται ως απαραίτητο από την κοινωνία στην οποία ζουν (Townsend, 1979, 1985).

Ήδη από το 1949 ο Duesenberry υποστήριξε ότι τα άτομα μιμούνται τις καταναλωτικές συνήθειες όσων έχουν υψηλότερη κοινωνική θέση από τους ίδιους. Απέδωσε, δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο έμμεσα την έννοια της σχετικής αποστέρησης σε οικονομικά της συμπεριφοράς (behavioral economics), όπως θα τα ονομάζαμε σε πιο σύγχρονους όρους. Το ατομικό διαθέσιμο εισόδημα, το οποίο αποτελεί βασικό συστατικό των υποδειγμάτων μεγιστοποίησης της ατομικής χρησιμότητας, δεν είναι από μόνο του αρκετό για να αποδώσει σε σχετικούς όρους την ατομική ευημερία, αλλά χρειάζεται να αποδοθεί σε συγκριτικούς όρους βάσει μιας ομάδας αναφοράς και ίσως να συνεκτιμηθεί και με άλλες μη εισοδηματικές παραμέτρους. Τα οικονομικά της ευτυχίας (economics of happiness and well-being), τα οποία αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, στην ουσία ταυτίζουν θεωρητικά την ευημερία με την ατομική ευτυχία και προσπαθούν να εντοπίσουν εμπειρικά τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες (Blanchflower and Oswald, 2004· Easterlin, 2001, 2002· Ferrer-i-Carbonell, 2005· Ferrer-i-Carbonell and Frijters, 2004· Rayo and Becker, 2007). Τέλος, ο Hopkins (2008) αποδίδει ευθέως σε συμπεριφοριστικές θεωρίες τη σχέση μεταξύ ατομικής ευτυχίας και κοινωνικής ανισότητας.

Συνδυάζοντας τους παραπάνω ορισμούς και κυρίως ακολουθώντας τον Room (1995) και τον Atkinson (1998), θα συνοψίζαμε τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στα παρακάτω:

(α) υπονοεί αποστέρηση σε μεγάλο αριθμό διαστάσεων, πολλές από τις οποίες δεν προσδιορίζονται στο ατομικό αλλά στο κοινωνικό επίπεδο·

(β) είναι έννοια δυναμική, από την άποψη ότι δεν αναφέρεται μόνο στην τωρινή αποστέρηση αλλά και στην απουσία δυναμικής εξόδου από την αποστέρηση στο μέλλον·

(γ) αντίθετα με τη φτώχεια –που μπορεί να έχει και απόλυτες διαστάσεις– είναι έννοια πάντοτε σχετική, με αναφορά σε συγκεκριμένη κοινωνία και χρόνο·

(δ) δεν είναι ζήτημα αποκλειστικής ευθύνης του ατόμου· και

(ε) υπαινίσσεται ρήξη των δεσμών του ατόμου ή της ομάδας με την ευρύτερη

κοινωνία, ανεπαρκή συμμετοχή στα κοινά, έλλειψη δύναμης και, γενικότερα, κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Συγκρίνοντας την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού με την κλασική μονοδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας, γίνεται κατ' αρχάς αντιληπτό ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι πιο κοντά στη σχετική προσέγγιση της φτώχειας, σύμφωνα με την οποία η φτώχεια συνδέεται κυρίως με την ανισότητα της κατανομής του εισοδήματος σε μια κοινωνία παρά με ένα ελάχιστο εισόδημα κάτω από το οποίο γίνεται πιο δυσχερής η ικανότητα των ατόμων να επιβιώσουν (survival benchmark). Κατά συνέπεια, το βασικό μειονέκτημα της σχετικής μέτρησης συνεχίζει να υφίσταται: όσο αυξάνεται το βιοτικό επίπεδο μιας κοινωνίας τόσο αυξάνεται και το ύψος της γραμμής φτώχειας, άρα και το όριο το οποίο συνυπολογίζεται στη μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού.[8]

Η μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού βρίσκεται σε άμεση αναλογία προς τη μέτρηση της πολυδιάστατης φτώχειας, ιδιαίτερα σε επίπεδο εμπειρικών τεχνικών. Διαφοροποίηση εντοπίζεται συνήθως στα κριτήρια που χρησιμοποιούνται προκειμένου να χαρακτηριστεί το άτομο *κοινωνικά αποκλεισμένο* ή *φτωχό*. Στη βιβλιογραφία έχουν αναπτυχθεί πολλές μέθοδοι μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Atkinson, 1998· Bossert et al., 2007· Bradshaw et al., 2000· Burchardt et al., 2002· Burchardt et al., 1999· Byrne, 1999· Chakravarty and D'Ambrosio, 2006· Papadopoulos and Tsakloglou, 2008· Tsakloglou and Papadopoulos, 2002b· Walker and Walker, 1997). Η παρούσα μελέτη βασίζεται στην επέκταση της μεθοδολογίας των Heady et al. (2001) και των Τσακλόγλου και Παπαδόπουλου (Tsakloglou and Papadopoulos, 2002a, 2002b), η οποία ικανοποιεί τις συνθήκες που πρόσφατα περιέγραψαν οι Alkire and Foster (2011) για την πολυμεταβλητή μέτρηση της φτώχειας.[9] Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς προτείνουν δύο βήματα στη διαδικασία ταυτοποίησης (προσδιορισμού). Στο πρώτο προσδιορίζεται αν το άτομο είναι αποστερημένο στη συγκεκριμένη διάσταση και στη συνέχεια μετρώντας τις διαστάσεις στις οποίες το άτομο είναι αποστερημένο εξάγεται ένα αποτέλεσμα συνολικής αποστέρησης (δείκτης *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης*). Η κύρια συμβολή της ανάλυσης όμως συνίσταται στη δυναμική

8. Για μια σύγκριση των απόλυτων και των σχετικών μεθόδων μέτρησης φτώχειας βλ. Ανδριοπούλου και Τσακλόγλου (2010).

9. Βλ. και Belhadj (2012) για μια πρόσφατη πρόταση σχετικά με τη στάθμιση των επιμέρους παραμέτρων στους πολυμεταβλητούς δείκτες φτώχειας.

μελέτη του φαινομένου, υπολογίζοντας το δείκτη *σωρευτικού διαχρονικού (πολυδιάστατου) μειονεκτήματος*, ο οποίος βασίζεται στην αποστέρηση των ατόμων για μια περίοδο τριετίας. Ο χρόνος είναι και το ουσιαστικό χαρακτηριστικό που συνδέει τη σχετική αποστέρηση με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Μακροχρόνια σχετική αποστέρηση μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς το άτομο το οποίο για πολλές περιόδους στερείται την πρόσβαση σε βασικές λειτουργίες και αγαθά της κοινωνίας απαξιώνει, για παράδειγμα, λόγω ανεργίας το ανθρώπινο και το κοινωνικό του κεφάλαιο και τελικά οδηγείται σε κοινωνικό αποκλεισμό (Atkinson, 1998).[10] Συνεπώς, η σχετική στέρηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρούνται συγγενείς έννοιες και οι δείκτες που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία για τον λειτουργικό ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού είναι δείκτες σχετικής αποστέρησης αντίστοιχοι με εκείνους της φτώχειας.

2.2 Εμπειρικές μελέτες

Οι βασικές ερωτήσεις στις οποίες καλούνται να απαντήσουν οι εμπειρικές μελέτες που ασχολούνται με τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι οι ακόλουθες:

α) Πώς μετράται ο κοινωνικός αποκλεισμός σε ατομικό επίπεδο ή αλλιώς πότε ένα άτομο θεωρείται ότι είναι κοινωνικά αποκλεισμένο και σε τι βαθμό;

β) Πώς μετράται ο κοινωνικός αποκλεισμός σε επίπεδο κοινωνίας ή αλλιώς πώς οι ατομικές εμπειρίες κοινωνικού αποκλεισμού αθροίζονται στο σύνολο προκειμένου να σχηματιστεί ένας δείκτης για ολόκληρη την κοινωνία;

γ) Πώς μπορούμε να συγκρίνουμε τα επίπεδα κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ δύο χωρών; Δηλαδή πώς μπορούμε να πούμε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός στη χώρα Χ είναι υψηλότερος απ' ό,τι στη χώρα Ζ;

δ) Ποια είναι η συνεισφορά των υποομάδων του πληθυσμού στο συνολικό επίπεδο του κοινωνικού αποκλεισμού σε μια χώρα;

ε) Ποιοι είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες του κοινωνικού αποκλεισμού;

στ) Ποιοι είναι οι παράγοντες που διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν τις εισόδους ή τις εξόδους σε/από περιόδους κοινωνικού αποκλεισμού (social exclusion spells);

ζ) Πώς αναλύεται ο κοινωνικός αποκλεισμός σε δυναμικό πλαίσιο; Για παρά-

10. Για περαιτέρω εξέταση της σύνδεσης μεταξύ σχετικής στέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού βλ. Bossert et al. (2007), de Haan (1998), Whelan et al. (2003).

δειγμα, ποια είναι η σχέση της πιθανότητας κοινωνικού αποκλεισμού σε μία χρονική στιγμή με τη διάρκεια παραμονής σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού σε προηγούμενες περιόδους;

η) Ποια η σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας; Πώς διαφοροποιούνται τα αποτελέσματα στις παραπάνω ερωτήσεις αν χρησιμοποιήσουμε έναν κλασικό δείκτη μέτρησης της εισοδηματικής φτώχειας αντί για ένα δείκτη μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού;

Για την εμπειρική έρευνα του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού ο Sen (2000) ισχυρίζεται ότι η ποσοτικοποίησή του απαιτεί διακριτή ανάλυση σε μια σειρά από παράγοντες όπως:

- η δυσκολία πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας
- η έλλειψη ευκαιριών στην εκπαίδευση
- η έλλειψη πολιτικών πρόνοιας για τις ασθενείς πληθυσμιακές ομάδες
- ο αποκλεισμός από τις χρηματοπιστωτικές αγορές
- η έλλειψη υπηρεσιών για τα άτομα με ειδικές ανάγκες
- η μη εύκολη πρόσβαση στις αγορές προϊόντων
- ο πολιτισμικός και πολιτικός αποκλεισμός
- ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας.

Ειδικά για τον τελευταίο, ο Sen (1997) κάνει έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας και τον κοινωνικό αποκλεισμό, λέγοντας ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται από την ερευνητική κοινότητα σαν να πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι η μακροχρόνια ανεργία αποτελεί τόσο αίτιο όσο και δομικό στοιχείο του ίδιου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι Burchardt et al. (1999) ανέπτυξαν μια μέθοδο πολυδιάστατης μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού βασισμένοι στον ορισμό της συμμετοχής σε διάφορες δραστηριότητες και λειτουργίες της κοινωνίας: κατανάλωση, αποταμίευση, παραγωγή, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή. Χρησιμοποιώντας το Βρετανικό Πάνελ Νοικοκυριών (British Household Panel Survey – BHPS), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο 1991-1995 –ενώ υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της αποστέρησης σε έναν από τους παραπάνω πέντε παράγοντες και της αποστέρησης στους υπόλοιπους– λίγα άτομα παρουσιάζουν αποστέρηση

και στις πέντε διαστάσεις για ένα έτος και πολύ λιγότερα διαχρονικά. Συνεπώς, συμπεραίνουν ότι δεν υπάρχει μόνο μία ομοιογενής ομάδα κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων, αλλά πολλές υποομάδες που μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά.

Παρομοίως, οι Bradshaw et al. (2000) διερευνούν τέσσερις διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: την εισοδηματική φτώχεια, τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, τον αποκλεισμό από κάποιες υπηρεσίες και την αποστέρηση στις κοινωνικές σχέσεις. Η Eurostat (2000) προτείνει 15 μη εισοδηματικές παραμέτρους για την εκτίμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: αντικατοπτρίζουν αρνητικές πτυχές τις καθημερινότητας κοινές σε πολλά κράτη-μέλη, επιτρέπουν τις διακρατικές και διαχρονικές συγκρίσεις και αποτυπώνουν μια σύνδεση με την εισοδηματική φτώχεια.

Ο Τσακλόγλου και ο Παπαδόπουλος (Tsakloglou and Papadopoulos, 2002a, 2002c· Papadopoulos and Tsakloglou, 2008), χρησιμοποιώντας τα δεδομένα του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών (European Community Household Panel – ECHP), ερευνούν πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού που αφορούν την αποστέρηση στους παρακάτω τομείς: στην κάλυψη οικιακών αναγκών του νοικοκυριού (όπως στέγαση και συνθήκες διαβίωσης), στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών, στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού, στις κοινωνικές σχέσεις. Τα αποτελέσματα της έρευνάς τους δείχνουν ότι οι πολίτες στα κράτη-μέλη της ΕΕ με υπολειμματικό (νοτιοευρωπαϊκό) ή φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας έχουν υψηλότερες πιθανότητες να είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι απ' ό,τι στα κράτη-μέλη με σοσιαλδημοκρατικό και σε εκείνα με κορπορατιστικό κράτος πρόνοιας.[11] Ο Fusco (2005, 2006) επίσης χρησιμοποιεί το Ευρωπαϊκό Πάνελ Νοικοκυριών προκειμένου να εξετάσει την επικάλυψη μεταξύ εισοδηματικής και πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας με έμμεσα στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού, και βρίσκει σημαντικές διαφορές μεταξύ των αποτελεσμάτων των δύο μεθόδων.

Οι D'Ambrosio and Frick (2004), χρησιμοποιώντας το Γερμανικό Πάνελ Νοικοκυριών (German Socio-Economic Panel – GSOEP), βρίσκουν ότι η οριζόμενη με υποκειμενικούς όρους ικανοποίηση από τη ζωή συνδέεται περισσότερο με τη

11. Για αυτόν το διαχωρισμό χρησιμοποιούν την τυπολογία του Esping-Andersen (1990) και του Ferrera (1996) για τα κράτη πρόνοιας (welfare state regimes).

σχετική αποστέρηση όταν αυτή ορίζεται με εισοδηματικούς όρους παρά με απόλυτα επίπεδα ατομικού εισοδήματος. Ωστόσο, ο ορισμός της σχετικής αποστέρησης που χρησιμοποιείται σε αυτή την εργασία είναι πολύ κοντά στον ορισμό της σχετικής φτώχειας, καθώς βασίζεται στον Yitzhaki (1979), ο οποίος υποστηρίζει μια μονοδιάστατη προσέγγιση της σχετικής στέρησης, με το εισόδημα ως βασικό δείκτη δυνατότητας κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών και το δείκτη *Gini* ως κατάλληλο μέτρο της συνολικής σχετικής αποστέρησης, και δεν επιχειρείται μια πιο σύνθετη μέτρηση της σχετικής αποστέρησης. Επεκτάσεις αυτού του ορισμού έχουν γίνει από τους Donaldson and Weymark (1980), Hey and Lambert (1980), Chakravarty and Chakraborty (1984), Kakwani (1984b), Duclos (2000), Duclos and Gregoire (2002). Επεκτάσεις της χρήσης του δείκτη *Gini* για τη μέτρηση της σχετικής αποστέρησης έγιναν και πρόσφατα από τους Silber and Verme (2012), οι οποίοι προσπάθησαν να εντοπίσουν ποιος από τους διάφορους ορισμούς της σχετικής αποστέρησης ταιριάζει καλύτερα στις απαντήσεις που δίνουν τα ίδια τα άτομα σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης από το προσωπικό τους εισόδημα.

Οι Chakravarty and D'Ambrosio (2006) αναπτύσσουν μια αξιωματική προσέγγιση για τη μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού, με διασπώμενους σε υποομάδες (subgroup decomposable) και μη διασπώμενους σε υποομάδες (non-decomposable) δείκτες, και παρουσιάζουν μια εμπειρική εφαρμογή των δεικτών χρησιμοποιώντας δεδομένα από το Ευρωπαϊκό Πάνελ Νοικοκυριών. Για την κατασκευή των δεικτών χρησιμοποιούν μεταβλητές οικονομικών δυσκολιών, βασικών αναγκών, συνθηκών στέγασης, κατοχής διαρκών αγαθών, υγείας, κοινωνικού κεφαλαίου και προσωπικής ικανοποίησης. Στο ίδιο πνεύμα οι Bossert et al. (2007), επίσης μέσω μιας αξιωματικής προσέγγισης, αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό ως πολυδιάστατη αποτυχία λειτουργιών (multi-dimensional functionings failure). Το συνολικό επίπεδο κοινωνικού αποκλεισμού σε μια κοινωνία ορίζεται επίσης ως το άθροισμα των ατομικών εμπειριών κοινωνικού αποκλεισμού. Η εμπειρική εφαρμογή στο δείκτη που αναπτύσσουν γίνεται στο Ευρωπαϊκό Πάνελ Νοικοκυριών και τα αποτελέσματά τους διαχωρίζουν τις υπό μελέτη χώρες σε τρεις ομάδες ανάλογα με το επίπεδο του κοινωνικού αποκλεισμού. Στην πρώτη ομάδα, με τον υψηλότερο κοινωνικό αποκλεισμό, βρίσκονται η Πορτογαλία και η Ελλάδα, στη δεύτερη η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Ιταλία και στην τρίτη η Γαλλία, το Βέλγιο, η Δανία και η Ολλανδία· αυτή η ιεράρχηση παραμένει ως έχει και για τα οκτώ έτη (1994-2001) που μελετώνται.

Ένα βασικό ερώτημα για τη μέτρηση της σχετικής στέρησης και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ποια είναι για κάθε άτομο η ομάδα αναφοράς με την οποία συγκρίνει την ατομική του ευημερία. Οι Clark and Senik (2009) προσπαθούν εμπειρικά να εντοπίσουν το μέγεθος και την κατεύθυνση των συγκρίσεων εισοδήματος μεταξύ των ατόμων. Βρίσκουν ότι τα περισσότερα άτομα συγκρίνουν το εισόδημά τους με εκείνο των συναδέλφων τους, των φίλων τους και των μελών τις οικογένειάς τους. Καθώς όμως στις αναλύσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι αδύνατος ο προσδιορισμός ομάδων με τέτοια χαρακτηριστικά για κάθε άτομο, συνήθως η σχετική στέρηση μετράται στο σύνολο του δείγματος κάθε χώρας και σπάνια επιχειρείται ένας προσδιορισμός των ομάδων αναφοράς με άλλα κριτήρια, λόγου χάρη εισοδηματικού εύρους, κοινωνικής τάξης, γεωγραφικά κ.ά. Ο Van Praag (2010) προσπαθεί να ορίσει την ομάδα αναφοράς κάθε ατόμου ως την κατανομή των ατόμων που έχουν τα χαρακτηριστικά τα οποία ο ίδιος ορίζει ως προσδιοριστικούς παράγοντες της ευημερίας τους. Τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο όμως δεν έχουν ολοκληρωθεί πολλές μελέτες σχετικά με τον προσδιορισμό της ομάδας αναφοράς, και αυτό αποτελεί ένα πρόσφορο προς διερεύνηση επιστημονικό ζήτημα. Επιπλέον, αν η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αναφέρεται στην κοινωνία συνολικά και όχι σε επιμέρους ομάδες της, τότε η προσέγγιση αυτή, παρά τα όποια πλεονεκτήματά της, μπορεί να είναι προβληματική ακόμη και σε θεωρητικό επίπεδο.

Τέλος, οι Whelan et al. (2003) ήταν οι πρώτοι που έδωσαν έμφαση στη διάσταση του χρόνου στη σχετική αποστέρηση και τη συνέκριναν εμπειρικά με τη μακροχρόνια φτώχεια, ενώ οι Τσακλόγλου και Παπαδόπουλος (Tsakloglou and Papadopoulos, 2002a, 2002b) εισήγαγαν τη διάσταση του χρόνου στον τρόπο που όρισαν τον κοινωνικό αποκλεισμό, χρησιμοποιώντας την έννοια του διαχρονικού σωρευτικού μειονεκτήματος (chronic cumulative disadvantage). Πάντως, ελάχιστες αναλύσεις έχουν διεκπεραιωθεί αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό σε δυναμικό πλαίσιο, με κυριότερη αυτή της Poggi (2007), η οποία εξετάζει τη δυναμική τής *κατάστασης εξάρτησης* (*state dependence*), δηλαδή το κατά πόσο η παραμονή σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού αυτή καθ' εαυτήν εξαρτάται από την εμπειρία κοινωνικού αποκλεισμού στο παρελθόν. Τα αποτελέσματά της δείχνουν ότι αυτό ισχύει σε σημαντικό βαθμό στην Ισπανία (χώρα αναφοράς της μελέτης της).

2.3 Πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων

Η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο στο σύνολό του όσο και στις επιμέρους διαστάσεις του έχει σημαντικές επιπτώσεις στη χάραξη πολιτικής, καθώς ο προσδιορισμός των επιμέρους χαρακτηριστικών (για παράδειγμα, εισοδηματικά κριτήρια, συνθήκες ζωής, πρόσβαση σε εκπαιδευτικό σύστημα ή σύστημα υγείας, κοινωνικές σχέσεις κ.λπ.) μπορεί να αναδείξει το δρόμο για την κοινωνική ένταξη (social inclusion). Συνακόλουθα, η βιβλιογραφία για την αντιμετώπιση της φτώχειας την τελευταία δεκαετία επίσης έχει επεκταθεί προς την κατεύθυνση της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης (Atkinson, 2002· Atkinson et al., 2002, 2005· Atkinson et al., 2004· Ferrera et al., 2002· Förster et al., 2003· Marlier et al., 2006).

Στις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης την τελευταία δεκαετία έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς θεωρείται ότι σε μακροχρόνια βάση το φαινόμενο μπορεί να οδηγήσει σε περιθωριοποίηση, αποδόμηση και κατακερματισμό των κοινωνικών σχέσεων και, κατ' επέκταση, σε διάσπαση της κοινωνικής συνοχής (European Commission, 2002, 2004, 2005). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε πολλές εκθέσεις της δηλώνει απερίφραστα ότι «ο απόλυτος ορισμός της φτώχειας είναι λιγότερο κατάλληλος για την ΕΕ για δύο λόγους. Πρώτον, η βασική πρόκληση για την Ευρώπη είναι να πετύχει να μοιραστούν στο σύνολο του πληθυσμού τα πλεονεκτήματα μιας υψηλής οικονομικής ευημερίας. Δεύτερον, αυτό που θεωρείται ως ελάχιστα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον γενικότερο βαθμό κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης» (European Commission, 2004: 14).

Ο Fusco (2005) υποστηρίζει ότι, ενώ η μονοδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας διευκολύνει την εφαρμογή επιδοματικής πολιτικής η οποία είναι αποτελεσματική για την καταπολέμηση της φτώχειας βραχυχρόνια, η πολυμεταβλητή μέτρηση επιτρέπει την προώθηση διαρθρωτικών κοινωνικοοικονομικών πολιτικών που θα μπορούσαν να αποτρέψουν τη διαγενεακή αναπαραγωγή του μηχανισμού της φτώχειας μακροχρόνια.

Η πολυδιάστατη προσέγγιση –πέραν του ότι διευρύνει τα κριτήρια ταυτοποίησης (προσδιορισμού) των φτωχών– εμμέσως επιλύει και κάποια από τα σφάλματα μέτρησης του εισοδήματος (κυρίως αυτού της υποεκτίμησης, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες επαγγελματιών, όπως είναι οι ελεύθεροι επαγ-

γελματίες), καθώς μέσω της κατοχής ή όχι συγκεκριμένων αγαθών από το νοικοκυριό αντικατοπτρίζεται καλύτερα η οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού. Συνεπώς, η απεικόνιση της σχετικής αποστέρησης σε επίπεδο νοικοκυριού έχει χρησιμότητα και σε όρους πολιτικής γιατί υποδηλώνει καλύτερα την ανάγκη του κράτους πρόνοιας όχι μόνο σε επίπεδο επιδόματος αλλά και σε είδος.

Το κράτος πρόνοιας λειτουργεί μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, του συστήματος υγείας και του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις, τα αποτελέσματα των οποίων εξετάζονται στο εμπειρικό τμήμα της παρούσας μελέτης, δίνονται κυρίως μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι ότι επεμβαίνουν στην κατανομή του εισοδήματος όπως αυτή διαμορφώνεται από την οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων προκειμένου να τη βελτιώσουν και έτσι να εξασφαλιστούν τα μέσα μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης για το σύνολο του πληθυσμού και να προωθηθεί γενικότερα η ισότητα μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων.

Στο νοτιοευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας η αποτελεσματικότητα των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι χαμηλή, δεδομένου ότι αυτές χαρακτηρίζονται από κατακερματισμό και ελλιπή στόχευση (Addabbo and Baldini, 2000· Ferrera, 1996· Heady et al., 2001· Matsaganis et al., 2003). Για την Ελλάδα οι Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου (2011)[12] ερμηνεύουν το παράδοξο της μη μείωσης της φτώχειας παρά την αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία στη χώρα. Συγκεκριμένα, για την περίοδο 1995-2008 οι δαπάνες για κοινωνική προστασία (ως ποσοστό του ΑΕΠ) μεταπήδησαν από το 19,9% στο 26%, πλησιάζοντας ουσιαστικά τον μέσο όρο της ΕΕ-15, που είναι 27,1%, αλλά ο δείκτης φτώχειας έμεινε σχεδόν αμετάβλητος στο 20%-21%. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν αυτό το παράδοξο ως επίπτωση είτε της αναποτελεσματικής χρήσης των πόρων που διατίθενται για την κοινωνική προστασία είτε του χαμηλού μεριδίου των λοιπών, εκτός συντάξεων, μεταβιβάσεων στο σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Στην εργασία τους για τις δημοσιονομικές και διανεμητικές επιδράσεις ενός ενδεχόμενου προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην Ελλάδα, οι Ματσαγγάνης και Λεβέντη (2012) υπογραμμίζουν ότι το δίχτυ κοινωνικής προ-

12. Βλ. επίσης Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου (2004, 2005).

στασίας στην Ελλάδα είναι διάτρητο και εντελώς ακατάλληλο να αμβλύνει τα προβλήματα που προκαλεί η κρίση στη διαβίωση των ατόμων και των οικογενειών. Αυτό συμβαίνει κυρίως διότι τα μέτρα στήριξης είναι αποσπασματικά και ασύνδετα μεταξύ τους, με λανθασμένα πολλές φορές κριτήρια επιλεξιμότητας, με χαμηλά ποσά εισοδηματικής ενίσχυσης, ενώ εφαρμόζονται συνήθως με πολλά διοικητικά προβλήματα. Η παρούσα μελέτη, όσον αφορά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, εξετάζει το κατά πόσο αυτές στοχεύουν αποτελεσματικά προς τα τμήματα του πληθυσμού που παρουσιάζουν υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας.

3. Κοινωνικός αποκλεισμός και μακροχρόνια φτώχεια: Ορισμοί και μεθοδολογία εμπειρικής ανάλυσης

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι –αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με τον υπολογισμό της σχετικής φτώχειας– δεν υπάρχει ακόμη στην επιστημονική κοινότητα μια κοινώς αποδεκτή μεθοδολογία για τον εμπειρικό προσδιορισμό και τη μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού όπως έχει διαμορφωθεί για άλλες μορφές ανάλυσης των οικονομικών της ευημερίας (λόγου χάρη, για τη φτώχεια ή την ανισότητα). Μπορεί να δει κανείς από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας που προηγήθηκε ότι διαφορετικοί ερευνητές εξειδικεύουν με διαφορετικό τρόπο τόσο τη μεθοδολογία την οποία ακολουθούν για τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων που βρίσκονται σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και την ανάλυση των συνθηκών που σχετίζονται με την αύξηση ή, αντιστρόφως, τη μείωση της πιθανότητας να βρεθεί ένα άτομο στην κατάσταση αυτή.

Είναι πλέον σαφές από τα παραπάνω ότι οποιαδήποτε προσπάθεια εμπειρικής εφαρμογής θα προσέκρουε σε ανυπέρβλητα εμπόδια που έχουν να κάνουν με τη συλλογή των απαραίτητων δεδομένων για μια τέτοια ανάλυση. Λόγω της πολυδιάστατης και δυναμικής φύσης του φαινομένου, απαιτούνται μελέτες συνθηκών διαβίωσης αλλά και ατομικών χαρακτηριστικών των μελών των νοικοκυριών που είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου του πληθυσμού και που καλύπτουν όλες τις βασικές συστατικές μεταβλητές του κοινωνικού αποκλεισμού. Επιπλέον, τα στοιχεία αυτά δεν αρκεί να είναι διαστρωματικά, αλλά είναι απαραίτητο να υπάρχει και μια «χρονική» διάσταση, δεδομένης της δυναμικής φύσης του φαινομένου που μελετάμε. Καταλαβαίνει κανείς ότι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι απίθανο, να υπάρξει τέτοια βάση δεδομένων (data set) σε οποιαδήποτε χώρα ή διεθνή οργανισμό που να καλύπτει πλήρως όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά

χωρίς ο ερευνητής να είναι υποχρεωμένος να κάνει κάποιους συμβιβασμούς τους οποίους θα υπαγορεύσει η διαθεσιμότητα των δεδομένων που ήδη υπάρχουν.

Στις ακόλουθες παραγράφους παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), στα στατιστικά δεδομένα της οποίας βασίζονται όλοι οι εμπειρικοί υπολογισμοί αυτής της μελέτης καθώς και η εμπειρική μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για τον προσδιορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού και της μακροχρόνιας φτώχειας.[13]

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης θα χρησιμοποιήσουμε τις πληροφορίες που περιέχονται στο ελληνικό δείγμα της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών . Πρόκειται για μια εναρμονισμένη έρευνα, η οποία διενεργείται σε ετήσια βάση σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση από το 2003 με ευθύνη της Eurostat και αποτελεί τη συνέχεια της έρευνας του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών (ECHP), η οποία κάλυψε την περίοδο 1994-2001. Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο ερευνών είναι ότι, ενώ για την ECHP χρησιμοποιείται ένα πλήρες πάνελ, δηλαδή τα μικροδεδομένα συλλέγονταν από τα ίδια νοικοκυριά σε όλα τα κύματα, το πάνελ για την έρευνα EU-SILC είναι ένα «περιστροφικό» («rotating») πάνελ, καθώς κάθε έτος ανανεώνεται το ένα τέταρτο του δείγματος. Συνεπώς, συνολικά σε τέσσερα έτη, το αρχικό δείγμα έχει αντικατασταθεί πλήρως και άρα τα ίδια άτομα παρακολουθούνται το πολύ για τέσσερα χρόνια. Αυτή η τακτική έχει αφενός το πλεονέκτημα ότι καταπολεμάται σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα της διαφορικής εγκατάλειψης του δείγματος (panel attrition), αφετέρου όμως μειονεκτεί στο γεγονός ότι χάνεται η δυνατότητα να γίνουν δυναμικές αναλύσεις των εισοδηματικών ανισοτήτων και της φτώχειας που θα επιτρέπουν, για παράδειγμα, ακόμη και έλεγχο για τη διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας ή/και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η συλλογή των στοιχείων γίνεται μέσω ερωτηματολογίων που απαντώνται από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών σε κάθε χώρα. Για τη διαχρονική ανάλυση που κάνουμε απαιτείται παραμονή στο δείγμα τουλάχιστον τρία έτη, οπότε δεν χρησιμοποιούμε τη διαστρωματική αλλά τη διαχρονική (longitudinal) εκδοχή του δείγματος, η οποία είναι διαθέσιμη μόνο για τα έτη 2004-2007. Το

13. Προτιμάται η έννοια της μακροχρόνιας φτώχειας ως αντίστοιχη ή/και ανταγωνιστική του κοινωνικού αποκλεισμού λόγω των χαρακτηριστικών του τελευταίου (βλ. επόμενη ενότητα).

πλήθος των παρατηρήσεων που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση σε επίπεδο νοικοκυριών (και ατόμων) σε κάθε κύμα για το ελληνικό δείγμα παρουσιάζεται παρακάτω: το 2004 ήταν 1.609 νοικοκυριά (4.234 άτομα), το 2005 ήταν 2.925 νοικοκυριά (7.804 άτομα), το 2006 ήταν 4.495 νοικοκυριά (12.063 άτομα) και το 2007 ήταν 3.970 νοικοκυριά (10.791 άτομα).

Τα πλεονεκτήματα που παρέχει η έρευνα αυτή είναι, αρχικά, ότι το δείγμα είναι αντιπροσωπευτικό του συνολικού πληθυσμού και επομένως μπορούν να εξαχθούν σημαντικά συμπεράσματα σε αναλυτικό επίπεδο. Επιπλέον, συλλέγονται στοιχεία για αρκετές μεταβλητές σχετικές με τις συνθήκες διαβίωσης και τα εισοδήματα των νοικοκυριών και των μελών τους. Τέλος, το γεγονός ότι η έρευνα επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο με τη μορφή πάνελ δίνει τη δυνατότητα για μελέτη όχι μόνο στατικών αλλά και δυναμικών φαινομένων, όπως είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός. Δυστυχώς, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η φιλόδοξη αυτή προσπάθεια είναι απολύτως επιτυχής, ειδικά στη συμβολή της στην ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι λόγοι είναι ότι, πρώτον, μόνο ένας σχετικά μικρός αριθμός από τις πολλές μεταβλητές που προτείνονται στη βιβλιογραφία ως προσδιοριστικές του φαινομένου συλλέγονται για την EU-SILC και, δεύτερον, ότι για μια ανάλυση που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της ανάλυσης του Sen οι μεταβλητές οι οποίες τελικά συλλέγονται αναφέρονται συνήθως σε λειτουργίες και όχι σε δυνατότητες. Μπορεί, επομένως, να μην επιτυγχάνεται το βέλτιστο, που θα παρείχε η ύπαρξη περισσότερων εναλλακτικών μεταβλητών μέτρησης της αποστέρησης, για μια χρονική διάρκεια μεγαλύτερη των τριών ή τεσσάρων ετών που διαθέτουμε έως τώρα. Παρ' όλα αυτά, τα υπάρχοντα στοιχεία αποτελούν μια ικανοποιητική αρχή για να προσεγγίσει κανείς το εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η γενική μας προσέγγιση είναι η εξής: Παίρνουμε αρχικά το μεγαλύτερο δυνατό ισορροπημένο δείγμα[14] (balanced sample) του πάνελ σε μια περίοδο τριών ετών. Ο λόγος που δεν χρησιμοποιούμε και τα τέσσερα διαθέσιμα κύματα του πάνελ είναι ότι λόγω της μορφής του (περιστροφικό πάνελ) μόλις ένα μικρό υποσύνολο του συνολικού δείγματος είναι διαθέσιμο και για τα τέσσερα έτη. Ο πε-

14. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι για την εξαγωγή όλων των αποτελεσμάτων της μελέτης έχει χρησιμοποιηθεί κατανομή ατόμων (μελών νοικοκυριών), αν και το σύνολο σχεδόν των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν έχουν συλλεγεί σε επίπεδο νοικοκυριού.

ριορισμός της ανάλυσης στο υποσύνολο αυτό θα είχε δυσμενείς συνέπειες τόσο στην αναλυτική δυνατότητα όσο και στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος στο σύνολο του πληθυσμού.

Το πρώτο στάδιο της ανάλυσης αφορά την κατασκευή στατικών δεικτών αποστέρησης σε συγκεκριμένους τομείς (λειτουργίες), που μπορεί εν δυνάμει να οδηγήσουν σε αποστέρηση σε επίπεδο δυνατοτήτων. Τρεις δείκτες προκρίνονται, αναλόγως πάντα με τη διαθεσιμότητα των απαραίτητων μεταβλητών στο πάνελ. Η πρώτη αφορά την αποστέρηση στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών, η δεύτερη την αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού και η τρίτη την αποστέρηση στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών του νοικοκυριού. Οι μεταβλητές που περιλαμβάνει η έρευνα EU-SILC για την κατασκευή των τριών παραπάνω δεικτών είναι οι εξής:

1. *Αποστέρηση στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών*

   Το νοικοκυριό, λόγω ανεπαρκών οικονομικών δυνατοτήτων, δεν διαθέτει τα εξής αγαθά:
   - τηλέφωνο (σταθερό ή κινητό)
   - έγχρωμη τηλεόραση
   - ηλεκτρονικό υπολογιστή
   - πλυντήριο
   - αυτοκίνητο.

2. *Αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού*

   Το νοικοκυριό αντιμετωπίζει δυσκολίες:
   - να καλύψει τους λογαριασμούς του (ΔΕΗ, ΕΥΔΑΠ κ.λπ.)·
   - να πληρώσει για μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές·
   - να τρέφεται κάθε δεύτερη μέρα με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι, αν το επιθυμεί·
   - να καλύψει έκτακτες χρηματοοικονομικές δαπάνες.

3. *Αποστέρηση στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών του νοικοκυριού*

   Το νοικοκυριό:
   - δεν διαθέτει οικία με αρκετά δωμάτια για τις ανάγκες των μελών του·[15]

15. Ειδικά για τη μεταβλητή αυτή, ακολουθώντας τον Neufert (1936), συγκρίνουμε τα δωμάτια που υπάρχουν στο σπίτι κάθε νοικοκυριού με τις εικαζόμενες ανάγκες του νοι-

- αντιμετωπίζει προβλήματα με υγρασία ή σάπιες κάσες στα παράθυρα ή σάπια πατώματα κ.λπ.·
- δεν διαθέτει ικανοποιητική θέρμανση·
- δεν διαθέτει λουτρό ή ντους·
- δεν διαθέτει εσωτερική τουαλέτα.

Είναι σαφές ότι καθεμία από τις παραπάνω μεταβλητές δεν έχει την ίδια βαρύτητα σε όλα τα άτομα σε μια κοινωνία. Επομένως, για να μπορέσουμε να αθροίσουμε την πληροφόρηση που παρέχεται σε καθεμία από τις επιμέρους μεταβλητές σε ένα δείκτη στατικής αποστέρησης, αποδίδουμε σε κάθε άτομο του δείγματος ένα ειδικό βάρος ίσο με το ποσοστό των ατόμων που δεν αντιμετωπίζουν αποστέρηση στη συγκεκριμένη ερώτηση-μεταβλητή. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του δείκτη αποστέρησης στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών, τα ειδικά βάρη (σταθμά) προκύπτουν από το ποσοστό του πληθυσμού που κατέχει το συγκεκριμένο διαρκές καταναλωτικό αγαθό. Αντιστοίχως πράττουμε και για τους άλλους δύο δείκτες. Με την πρακτική αυτή, αν η κατοχή ενός αγαθού ή η κάλυψη μιας βασικής ή στεγαστικής ανάγκης είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στο σύνολο του πληθυσμού, τότε η συγκεκριμένη μεταβλητή αποκτά μεγαλύτερο ειδικό βάρος από μια άλλη λιγότερο διαδεδομένη. Στη συνέχεια για καθεμία από τις τρεις παραπάνω κατηγορίες κατασκευάζονται βαθμολογίες κάλυψης αναγκών (welfare scores), που προκύπτουν από την εφαρμογή (για κάθε κατηγορία) του παρακάτω δείκτη:

$$u_j = \frac{\sum_{i=1}^{I} w_i X_{ij}}{\sum_{i=1}^{I} w_i}, \qquad (1)$$

όπου u_j είναι η βαθμολογία κάλυψης, I ο συνολικός αριθμός των αγαθών που κατέχει ή των αναγκών που καλύπτει κάθε άτομο του δείγματος, w_i είναι το ειδικό

κοκυριού σε δωμάτια. Για τον προσδιορισμό των αναγκών αυτών υπολογίζεται ότι ένα ξεχωριστό δωμάτιο (πλην μπάνιου και κουζίνας) απαιτείται για κάθε ζευγάρι, για κάθε δύο παιδιά έως 12 ετών και για κάθε επιπλέον άτομο ηλικίας μεγαλύτερης των 12 ετών. Στο τέλος συγκρίνουμε το άθροισμα των αναγκαίων δωματίων για κάθε νοικοκυριό σε σχέση με τα υπάρχοντα και, αν ο αριθμός των τελευταίων είναι μεγαλύτερος ή ίσος με τον αριθμό που προκύπτει από τις ανάγκες του νοικοκυριού, τότε θεωρούμε ότι καλύπτεται η συγκεκριμένη στεγαστική ανάγκη.

βάρος, δηλαδή το ποσοστό του δείγματος που κατέχει το συγκεκριμένο αγαθό ή καλύπτει τη δεδομένη ανάγκη i στο νοικοκυριό του. Το X_{ij} είναι μια δυαδική μεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν το νοικοκυριό του ατόμου j κατέχει το αγαθό ή καλύπτει την ανάγκη και την τιμή 0 σε αντίθετη περίπτωση. Επομένως, για κάθε περίπτωση j, η βαθμολογία κάλυψης u_j σε καθεμία από τις παραπάνω τρεις κατηγορίες θα λαμβάνει τιμές 0 (πλήρης αποστέρηση) και 1 (πλήρης κάλυψη), παράγοντας έτσι μια οιονεί συνεχή κατανομή βαθμολογιών για το σύνολο του δείγματος. Τέλος, επιλέγουμε ένα βαθμολογικό «κατώφλι»[16] στην κατανομή καθενός από τους παραπάνω δείκτες, έτσι ώστε τα άτομα των οποίων η βαθμολογία είναι κάτω από το κατώφλι αυτό να κατατάσσονται σε καθεστώς αποστέρησης στον συγκεκριμένο (στατικό) δείκτη.

Στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης και αφού επιλεγεί ένα συγκεκριμένο όριο στην κατανομή των βαθμολογιών κάλυψης, το οποίο με τη σειρά του θα οδηγήσει σε τρεις στατικούς δείκτες αποστέρησης, αθροίζεται η αποστέρηση αυτή σε στατικό ανά κύμα επίπεδο και στις τρεις διαστάσεις που υπάρχουν, δίνοντας έναν τελικό ανά κύμα δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης*.

Στο τελικό στάδιο, επικεντρώνουμε την προσοχή μας στη δυναμική φύση του φαινομένου, αθροίζοντας την πληροφόρηση του στατικού δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης* για μια περίοδο τριών ετών, χρησιμοποιώντας, όπως έχει προαναφερθεί, το ισορροπημένο δείγμα της EU-SILC. Ο τελικός δείκτης *σωρευτικού διαχρονικού (πολυδιάστατου) μειονεκτήματος* μπορεί πλέον να θεωρηθεί μια αρκετά καλή ποσοτική προσέγγιση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.[17]

Όπως προαναφέρθηκε, ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει μια δυναμική διάστα-

16. Το κατώφλι επιλέγεται ως ποσοστό της διαμέσου της κατανομής της βαθμολογίας κάλυψης κάθε κατηγορίας. Έχει γίνει από τους ερευνητές εκτεταμένη ανάλυση ευαισθησίας των αποτελεσμάτων ανάλογα με το κατώφλι που επιλέγεται ως όριο αποστέρησης. Τα αποτελέσματα αυτά –αν και δεν παρουσιάζονται εδώ– είναι στη διάθεση οποιουδήποτε κατόπιν αιτήματος. Σύμφωνα με την ανάλυση ευαισθησίας, επιλέχθηκε ως βέλτιστο κατώφλι αποστέρησης το 85% της κατανομής της βαθμολογίας κάλυψης κάθε κατηγορίας (για τα σχετικά αποτελέσματα βλ. επόμενη παράγραφο).

17. Παρόμοια μεθοδολογία, αλλά χωρίς τη χρήση της διαχρονικής διάστασης, χρησιμοποιείται από τους Δαφέρμο κ.ά. (2008) για την προσέγγιση των μη χρηματικών διαστάσεων της φτώχειας στην Ελλάδα.

ση, υπό την έννοια ότι δεν αναφέρεται μόνο σε μια κατάσταση αποστέρησης στο παρόν, αλλά και σε μια έλλειψη δυναμικής εξόδου από την κατάσταση αυτή στο μέλλον. Η χρήση μιας έρευνας νοικοκυριών υπό τη μορφή δεδομένων πάνελ μάς δίνει επιπλέον τη δυνατότητα να διερευνήσουμε αντίστοιχες εκφάνσεις της μακροχρόνιας φτώχειας και στη συνέχεια να κάνουμε συγκρίσεις μεταξύ των δύο φαινομένων ως προς την έκτασή τους, τις ομάδες υψηλού κινδύνου στον πληθυσμό κ.λπ.

Δύο παράλληλοι ορισμοί χρησιμοποιούνται για τη φτώχεια στην παρούσα μελέτη ανάλογα με τη χρονική περίοδο αναφοράς. Ο πρώτος αφορά τη βραχυχρόνια φτώχεια σε κάθε έτος/κύμα παρατηρήσεων. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ορισμό, ένα άτομο ορίζεται ως φτωχό όταν το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού του ανά ισοδύναμο ενηλίκου είναι μικρότερο από ένα συγκεκριμένο όριο φτώχειας. Το όριο αυτό, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική της Eurostat, είναι το 60% της διαμέσου της κατανομής του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του συνόλου του πληθυσμού. Από τον παραπάνω ορισμό γίνεται σαφές ότι πρόκειται για μια σχετική έννοια της φτώχειας, η οποία εξαρτάται από την ίδια την κατανομή εισοδημάτων ανάμεσα στα μέλη του πληθυσμού. Επιπλέον, προτιμάται το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού ανά ισοδύναμο ενηλίκου αντί του κατά κεφαλήν διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού, επειδή υποθέτουμε ότι λογικά υπάρχουν οικονομίες κλίμακας στην κατανάλωση εντός του νοικοκυριού. Οι κλίμακες ισοδυναμίας που χρησιμοποιούνται ευρέως για το σκοπό αυτόν είναι οι τροποποιημένες κλίμακες ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ (modified OECD equivalent scales). Σύμφωνα με αυτές, σε κάθε νοικοκυριό αποδίδονται ειδικά βάρη (σταθμά) που εκφράζουν τη βαρύτητα που έχει στην κατανάλωση καθένα από τα μέλη του. Πιο συγκεκριμένα, αποδίδεται η τιμή 1 στον υπεύθυνο του νοικοκυριού, η τιμή 0,5 σε καθέναν από τους υπόλοιπους ενηλίκους και η τιμή 0,3 σε κάθε παιδί.

Ο δεύτερος ορισμός αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια και αποτελεί γενίκευση των προηγούμενων στη μακροχρόνια περίοδο. Σύμφωνα με αυτόν, υπολογίζεται το μέσο διαθέσιμο εισόδημα[18] του νοικοκυριού κάθε ατόμου ανά ισοδύναμο ενηλίκου για την ίδια περίοδο τριών ετών και για τα άτομα που αποτελούν το ισορ-

18. Τα εισοδηματικά στοιχεία έχουν αποπληθωριστεί και υπολογίζονται σε σταθερές τιμές 2007 χρησιμοποιώντας τον ετήσιο Γενικό Δείκτη Τιμών Καταναλωτή, όπως αυτός δημοσιεύεται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή.

ροπημένο δείγμα της EU-SILC – για τα οποία υπολογίζεται και ο δείκτης *σωρευτικού διαχρονικού (πολυδιάστατου) μειονεκτήματος*. Στη συνέχεια υπολογίζεται το νέο όριο φτώχειας, πάλι στο 60% της διαμέσου, με βάση τη νέα εισοδηματική κατανομή που προέκυψε από την παραπάνω διαδικασία.

Στην επόμενη ενότητα, με τη βοήθεια των παραπάνω δεικτών έχουμε τη δυνατότητα ομαδοποιώντας τον συνολικό πληθυσμό σε μη επικαλυπτόμενες ομάδες, με βάση διάφορα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, να αναλύσουμε την πιθανότητα εμφάνισης των φαινομένων της μακροχρόνιας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε καθεμία από τις ομάδες αυτές. Υπολογίζεται επίσης η συμβολή κάθε ομάδας στη διαμόρφωση του συνολικού επιπέδου κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας στο σύνολο του πληθυσμού. Επιπλέον, επιχειρείται οικονομετρική ανάλυση τύπου logit για τον προσδιορισμό και την ποσοτικοποίηση των παραγόντων που επηρεάζουν την πιθανότητα/κίνδυνο ενός ατόμου να βρεθεί σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, εντοπίζονται ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των ομάδων υψηλού κινδύνου των δύο φαινομένων. Τέλος, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα για το κατά πόσο οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (συμπεριλαμβανομένων ή μη των συντάξεων) συντελούν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού και της μακροχρόνιας φτώχειας, καθώς και αν έχουν κάποια συμβολή –και αν ναι, πόσο σημαντική– στη μείωση της οικονομικής ανισότητας.

4. Εμπειρικά αποτελέσματα: Σύγκριση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας στην Ελλάδα

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την εφαρμογή της μεθοδολογίας η οποία περιγράφηκε παραπάνω. Στους Πίνακες 1 έως και 3 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των συστατικών μεταβλητών στις οποίες έχει βασιστεί η κατασκευή των στατικών δεικτών αποστέρησης διαχωρίζοντας την κατανομή του πληθυσμού σε φτωχό και μη φτωχό. Και οι τρεις πίνακες αποτελούνται από τρία μέρη ο καθένας. Στην κεντρική στήλη παρουσιάζονται τα διαστρωματικά αποτελέσματα και των τεσσάρων κυμάτων[19] παρατηρήσεων της EU-SILC στο σύνολο του μη ισορροπημένου (non balanced) δείγματος του πάνελ, ενώ οι συγκρίσεις γίνονται με τη βραχυχρόνια φτώχεια. Στην τρίτη στήλη δίνονται ενδεικτικά τα σχετικά αποτελέσματα του τρίτου κύματος για το έτος 2006 μόνο στο ισορροπημένο (balanced) δείγμα των τριών κυμάτων που θα χρησιμοποιηθούν στο σύνολο της ανάλυσής μας, τόσο στατικά όσο και δυναμικά. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται σε αυτό το μέρος συγκρίνονται πλέον με τη μακροχρόνια φτώχεια. Έτσι, δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι για το 3ο κύμα (2006) παρουσιάζονται δύο ομάδες αποτελεσμάτων ανάλογα με τον ορισμό του δείγματος (ισορροπημένο – μη ισορροπημένο) και της φτώχειας (βραχυχρόνια – μακροχρόνια). Τέλος, στο κάτω μέρος των Πινάκων 1-3 παρουσιάζονται τα ποσοστά αποστέρησης σε καθέναν από τους τρεις στατικούς δείκτες που προκύπτουν από τη σχετική ομάδα μεταβλητών (διαρκή καταναλωτικά αγαθά, βασικές ανάγκες του νοικοκυριού και κάλυψη οικιακών αναγκών).

19. Οι παρατηρήσεις του πρώτου κύματος αναφέρονται στο έτος 2004, ενώ του τέταρτου στο έτος 2007.

Στο πρώτο μισό του Πίνακα 1 δίνονται τα ποσοστά αποστέρησης σε καθένα από τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά για τα οποία υπάρχει πληροφόρηση στην EU-SILC και αποτελούν τα συστατικά στοιχεία του πρώτου εκ των τριών στατικών δεικτών αποστέρησης. Φαίνεται λοιπόν, όπως θα περίμενε κανείς, ότι μόνο πολύ μικρά ποσοστά του συνολικού δείγματος δεν διαθέτουν πλέον τηλέφωνο, τηλεόραση και πλυντήριο.[20] Μόλις το 0,8% του δείγματος δεν έχει τηλέφωνο, ενώ τα ποσοστά που αφορούν την έλλειψη δυνατότητας κατοχής τηλεόρασης και πλυντηρίου είναι πολύ μικρά και βαίνουν, διαχρονικά, μειούμενα. Τα ποσοστά έλλειψης ηλεκτρονικού υπολογιστή και αυτοκινήτου είναι σαφώς υψηλοτέρα, αλλά και για τα δύο αγαθά φαίνεται να μειώνονται αδιαλείπτως από το 2004 ως το 2007. Ειδικά για την έλλειψη ηλεκτρονικού υπολογιστή, το ποσοστό μειώνεται σημαντικά από το 20,7% στο 16% μέσα στην τετραετία, γεγονός που καταδεικνύει ουσιαστικά περιορισμό του ηλεκτρονικού αναλφαβητισμού στο σύνολο του πληθυσμού. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η αποστέρηση στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών συνδέεται άμεσα με τη χρηματική φτώχεια. Σε όλες τις περιπτώσεις τα ποσοστά αποστέρησης των φτωχών είναι σαφώς υπερπολλαπλάσια από εκείνα των μη φτωχών. Φαίνεται ότι σημαντικό τμήμα του φτωχού πληθυσμού αδυνατεί να καλύψει βασικές ανάγκες σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 3% περίπου των φτωχών δεν έχει τηλέφωνο και το 5,5% περίπου δεν διαθέτει πλυντήριο, ενώ περίπου ένας στους πέντε δεν έχει ηλεκτρονικό υπολογιστή. Παρατηρώντας τα αντίστοιχα ποσοστά στο ισορροπημένο δείγμα του 2006, όπου οι συγκρίσεις γίνονται με βάση τη μακροχρόνια φτώχεια, μπορεί να βγάλει κανείς ανάλογα συμπεράσματα. Και εδώ φαίνεται ξεκάθαρα η στενή σύνδεση που υπάρχει μεταξύ εισοδήματος και κατοχής διαρκών καταναλωτικών αγαθών, αφού τα ποσοστά έλλειψης στους φτωχούς είναι σαφώς υψηλοτέρα από αυτά του συνόλου του πληθυσμού και, κατά συνέπεια, από εκείνα των μη φτωχών. Παρ' όλα αυτά, σημαντικά ποσοστά έλλειψης υπάρχουν και ανάμεσα στους μη φτωχούς, ειδικά όσον αφορά την κατοχή αυτοκινήτου και ηλεκτρονικού υπολογιστή.

20. Εδώ κρατάμε μόνο τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες δηλώνεται από το νοικοκυριό ότι δεν κατέχει το συγκεκριμένο αγαθό γιατί δεν μπορεί να το αποκτήσει και όχι γιατί δεν το θέλει. Είναι απαραίτητο να γίνει ο διαχωρισμός αυτός γιατί δεν θέλουμε να συμπεριλάβουμε σε καθεστώς αποστέρησης και περιπτώσεις ατόμων που ηθελημένα δεν χρησιμοποιούν συγκεκριμένα καταναλωτικά αγαθά.

Πίνακας 1: Φτώχεια και αποστέρηση στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών

	Στρώμα παρατηρήσεων: Μη ισορροπημένο δείγμα – βραχυχρόνια φτώχεια				Ισορροπημένο δείγμα – μακροχρόνια φτώχεια
	1ο κύμα (2004)	2ο κύμα (2005)	3ο κύμα (2006)	4ο κύμα (2007)	3ο κύμα (2006)
Ποσοστό (%) του δείγματος που δεν κατέχει:					
α) τηλέφωνο (σύνολο)	**0,8**	**0,8**	**0,8**	**0,8**	**0,6**
Φτωχοί	3,1	2,8	2,8	2,9	2,3
Μη φτωχοί	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
β) έγχρωμη τηλεόραση (σύνολο)	**0,7**	**0,7**	**0,4**	**0,3**	**0,6**
Φτωχοί	1,9	2,8	1,9	1,6	2,7
Μη φτωχοί	0,4	0,1	0,1	0,02	0,02
γ) ηλεκτρονικό υπολογιστή (σύνολο)	**20,7**	**18,8**	**14,3**	**16,0**	**14,0**
Φτωχοί	24,5	23,8	21,7	21,7	20,5
Μη φτωχοί	19,7	17,5	12,4	14,6	12,4
δ) πλυντήριο (σύνολο)	**2,9**	**2,8**	**2,1**	**1,9**	**2,0**
Φτωχοί	7,0	7,8	5,4	3,2	5,6
Μη φτωχοί	1,9	1,5	1,2	1,0	1,0
ε) αυτοκίνητο (σύνολο)	**11,6**	**10,2**	**9,4**	**8,6**	**8,2**
Φτωχοί	21,0	17,7	14,6	14,0	13,3
Μη φτωχοί	9,2	8,3	8,1	7,3	7,0
Στατικός δείκτης αποστέρησης στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών (%)	**13,6**	**12,1**	**11,0**	**10,0**	**9,6**
Φτωχοί	25,2	23,5	19,1	18,2	20,9
Μη φτωχοί	10,7	9,2	8,9	8,0	7,2

Στο τέλος του Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του στατικού δείκτη αποστέρησης στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών. Η τιμή του είναι 13,6% στο πρώτο κύμα και φτάνει στο 10% στο τέταρτο για το σύνολο του πληθυσμού, ενώ η αντίστοιχη τιμή στο ισορροπημένο δείγμα φτάνει στο 9,6% το 2006. Επιβεβαιώνεται ο υψηλός βαθμός συσχέτισης με την εισοδηματική φτώχεια, δεδομένου ότι τόσο για τους βραχυπρόθεσμα όσο και για τους μακροπρόθεσμα φτωχούς τα ποσοστά είναι διπλάσια του μέσου όρου του πληθυσμού (λόγου χάρη, για το ισορροπημένο δείγμα – 3ο κύμα: 20,9% για τους φτωχούς έναντι 9,6% για το σύνολο του πληθυσμού).

Πίνακας 2: Φτώχεια και αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού

	Στρώμα παρατηρήσεων: Μη ισορροπημένο δείγμα – βραχυχρόνια φτώχεια				Ισορροπημένο δείγμα – μακροχρόνια φτώχεια
	1ο κύμα (2004)	2ο κύμα (2005)	3ο κύμα (2006)	4ο κύμα (2007)	3ο κύμα (2006)
Ποσοστό (%) του δείγματος που έχει δυσκολίες:					
α) να καλύψει τους λογαριασμούς ηλεκτρικού, νερού, αερίου κ.λπ. (σύνολο)	**27,3**	**30,2**	**27,0**	**16,8**	**26,8**
Φτωχοί	45,7	49,1	50,4	48,9	51,8
Μη φτωχοί	22,7	25,4	21,2	9,0	20,7
β) να πληρώσει για μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές (σύνολο)	**51,6**	**52,7**	**52,2**	**49,3**	**50,2**
Φτωχοί	79,8	78,6	80,4	78,4	80,7
Μη φτωχοί	44,6	46,0	45,1	42,2	42,6
γ) να τρώει κάθε δεύτερη μέρα κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι (σύνολο)	**9,8**	**7,3**	**11,0**	**7,1**	**4,3**
Φτωχοί	22,7	17,3	26,5	29,1	13,8
Μη φτωχοί	6,6	4,8	7,1	1,7	2,0
δ) να καλύψει έκτακτες χρηματοοικονομικές δαπάνες (σύνολο)	**36,3**	**39,9**	**30,7**	**30,2**	**28,1**
Φτωχοί	54,1	59,6	54,7	56,7	52,5
Μη φτωχοί	31,9	34,8	24,7	23,6	22,1
Στατικός δείκτης αποστέρησης στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού (%)	**36,9**	**41,1**	**36,3**	**31,0**	**33,6**
Φτωχοί	61,4	65,8	65,3	65,9	66,3
Μη φτωχοί	30,8	34,8	29,0	22,4	26,5

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται τα σχετικά αποτελέσματα του δεύτερου στατικού δείκτη, ο οποίος έχει ως αντικείμενο την αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού σε σχέση πάντα με το φαινόμενο της φτώχειας, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια. Οι τέσσερις μεταβλητές που αποτελούν βάση του δείκτη αυτού παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ανομοιογένεια σε σχέση με εκείνες του προηγούμενου δείκτη. Αυτό δεν είναι καθόλου παράξενο αν αναλογιστεί κανείς πως οι εν λόγω μεταβλητές βασίζονται σε υποκειμενικές απαντήσεις, από την πλευρά του νοικοκυριού, στην αξιολόγηση της δυνατότητάς του να καλύψει μια σειρά από ανάγκες. Αντίθετα, η κατοχή διαρκών καταναλωτικών

αγαθών βασίζεται σε αντικειμενικές παρατηρήσεις, που έχουν να κάνουν με το αν ένα νοικοκυριό έχει τη δυνατότητα να κατέχει ή όχι ένα διαρκές καταναλωτικό αγαθό. Έτσι, περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά δηλώνουν ότι δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές, περίπου ένα στα τρία νοικοκυριά δεν μπορεί να καλύψει έκτακτες χρηματοοικονομικές ανάγκες αλλά ούτε να πληρώσει τους λογαριασμούς των εταιρειών κοινής ωφέλειας (αν και το ποσοστό αυτό μειώνεται σχεδόν στο μισό μέχρι το 2007) και, τέλος, κάτι λιγότερο από το 10% δεν έχει τη δυνατότητα να τραφεί κάθε δεύτερη μέρα με κρέας, ψάρι κ.λπ. Και εδώ, όπως αναμένεται, τα σχετικά ποσοστά στον φτωχό πληθυσμό –είτε πρόκειται για τη βραχυχρόνια φτώχεια σε κάθε κύμα παρατηρήσεων είτε για τη μακροχρόνια στο ισορροπημένο δείγμα του πάνελ– είναι σημαντικά υψηλότερα. Ένας στους δύο φτωχούς δηλώνει ότι έχει δυσκολίες στο να καλύψει τους λογαριασμούς του σπιτιού του, γύρω στο 80% αδυνατεί να πάει μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές, ενώ άνω του 50% δηλώνει ότι αδυνατεί να καλύψει έκτακτες χρηματοοικονομικές δαπάνες. Ο στατικός δείκτης αποστέρησης στην κάλυψη βασικών αναγκών παίρνει τιμές γύρω στο 35%, ενώ παρουσιάζει μεγάλη συσχέτιση με τη φτώχεια, δεδομένου ότι οι τιμές για τους φτωχούς κυμαίνονται περίπου στο 65%, δύο έως τρεις φορές υψηλότερες από τις αντίστοιχες τιμές των μη φτωχών.

Τέλος, στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του δείκτη αποστέρησης στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών. Αρκετά μεγάλη ανομοιογένεια θα περίμενε κανείς και εδώ, καθώς δύο από τις δομικές μεταβλητές του δείκτη είναι αντικειμενικές (ύπαρξη λουτρού, τουαλέτας), δύο υποκειμενικές (προβλήματα με υγρασία, υποκειμενική θέρμανση) και μία κατασκευασμένη, βασισμένη σε αντικειμενικές παρατηρήσεις (ικανοποιητικός αριθμός δωματίων). Με βάση τις υποθέσεις που έχουμε περιγράψει στην προηγούμενη ενότητα, περίπου ένα στα τρία μέλη του πληθυσμού διαμένει σε σπίτι που δεν διαθέτει ικανοποιητικό αριθμό δωματίων σε σχέση με τις ανάγκες του νοικοκυριού του. Το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 41,4% στους μακροχρόνια φτωχούς. Επιπλέον, πάνω από το 20% του δείγματος κατά μέσο όρο αντιμετωπίζει προβλήματα με υγρασία κ.λπ., με το αντίστοιχο νούμερο να ξεπερνά το 30% στον φτωχό πληθυσμό. Το 11,1% του ισορροπημένου δείγματος δηλώνει ότι δεν δύναται να θερμάνει ικανοποιητικά το σπίτι του, ενώ το ποσοστό αυτό υπερδιπλασιάζεται στους μακροχρόνια φτωχούς (το οποίο με τη σειρά του είναι τρεις φορές υψηλότερο από το αντί-

Πίνακας 3: Φτώχεια και αποστέρηση στην κάλυψη οικιακών αναγκών του νοικοκυριού

	Στρώμα παρατηρήσεων: Μη ισορροπημένο δείγμα – βραχυχρόνια φτώχεια				Ισορροπημένο δείγμα – μακροχρόνια φτώχεια
	1ο κύμα (2004)	2ο κύμα (2005)	3ο κύμα (2006)	4ο κύμα (2007)	3ο κύμα (2006)
Ποσοστό (%) του δείγματος που:					
α) δεν διαθέτει οικία με αρκετά δωμάτια για τις ανάγκες του νοικοκυριού (σύνολο)	**29,9**	**32,2**	**32,4**	**32,1**	**32,8**
Φτωχοί	35,1	39,9	41,1	38,8	41,4
Μη φτωχοί	28,6	30,2	30,2	30,5	30,7
β) αντιμετωπίζει προβλήματα με υγρασία ή σάπιες κάσες στα παράθυρα ή σάπια πατώματα κ.λπ. (σύνολο)	**23,3**	**23,3**	**22,5**	**20,6**	**21,9**
Φτωχοί	35,5	33,3	31,1	30,9	32,4
Μη φτωχοί	20,3	20,7	20,2	18,1	19,3
γ) δεν διαθέτει ικανοποιητική θέρμανση (σύνολο)	**18,0**	**17,3**	**13,7**	**13,9**	**11,1**
Φτωχοί	32,0	31,3	28,1	29,3	24,1
Μη φτωχοί	14,6	13,8	10,0	10,1	7,9
δ) δεν διαθέτει λουτρό ή ντους (σύνολο)	**2,4**	**2,2**	**1,9**	**1,5**	**2,0**
Φτωχοί	6,6	7,0	5,4	4,2	6,4
Μη φτωχοί	1,4	0,9	1,0	0,8	0,9
ε) δεν διαθέτει εσωτερική τουαλέτα (σύνολο)	**4,4**	**4,5**	**3,7**	**3,8**	**4,3**
Φτωχοί	11,3	14,4	11,0	20,8	13,8
Μη φτωχοί	2,7	2,0	1,9	2,1	2,0
Στατικός δείκτης αποστέρησης στην κάλυψη οικιακών αναγκών του νοικοκυριού (%)	**18,3**	**18,6**	**16,5**	**16,1**	**15,0**
Φτωχοί	35,0	33,8	30,9	30,1	30,6
Μη φτωχοί	14,1	14,7	12,9	12,7	11,6

στοιχο νούμερο που αφορά τους μη φτωχούς). Μικρά ποσοστά, τέλος, δηλώνουν ότι δεν διαθέτουν λουτρό ή ντους (γύρω στο 2%) και εσωτερική τουαλέτα (γύρω στο 4%). Εντυπωσιακά υψηλό είναι το ποσοστό των μακροχρόνια φτωχών του ισορροπημένου δείγματος που δεν κατοικούν σε σπίτι με εσωτερική τουαλέτα ,

το οποίο φτάνει σε ύψος 13,8%, τρεις φορές υψηλότερο από τον μέσο όρο του συνολικού πληθυσμού και σχεδόν επτά φορές από το αντίστοιχο ποσοστό των μη φτωχών. Γενικότερα, και στην περίπτωση των μεταβλητών του δείκτη αυτού, διατηρείται ο υψηλός βαθμός συσχέτισης με την εισοδηματική φτώχεια που παρατηρήθηκε στους δύο προηγούμενους στατικούς δείκτες. Και εδώ, στο κάτω μέρος του Πίνακα 3, μπορεί να δει κανείς τα ποσοστά αποστέρησης του στατικού δείκτη για την κάλυψη των οικιακών αναγκών του νοικοκυριού. Περίπου ένας στους τρεις φτωχούς βιώνει αποστέρηση στη συγκεκριμένη κατηγορία ανεξάρτητα από την περίοδο αναφοράς της φτώχειας. Τα αντίστοιχα στοιχεία για το σύνολο του πληθυσμού κυμαίνονται μεταξύ του 16,1% το 2007 και του 18,3% το 2004 (15% για το ισορροπημένο δείγμα).

Έχοντας ολοκληρώσει την παρουσίαση των αποτελεσμάτων του πρώτου σταδίου ανάλυσης και τη δημιουργία στατικών δεικτών αποστέρησης σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες μεταβλητών, προχωράμε στην παρουσίαση του επόμενου σταδίου, στο οποίο αθροίζεται η πληροφόρηση αυτή σε έναν στατικό δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης*. Στους Πίνακες 4-6 παρουσιάζονται τα ποσοστά αποστέρησης ανάμεσα στα άτομα του δείγματος σε σχέση με τον αριθμό των δεικτών στους οποίους κατατάσσεται ένα άτομο σε καθεστώς αποστέρησης. Τα αντίστοιχα ποσοστά δίνονται επιπλέον τόσο για τους φτωχούς όσο και για τους μη φτωχούς (βραχυχρόνια φτώχεια / ανά κύμα φτώχεια). Η διαφορά ανάμεσα στους τρεις πίνακες είναι ότι για λόγους ανάλυσης ευαισθησίας παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του πολυδιάστατου δείκτη όταν το όριο στους αρχικούς στατικούς δείκτες παίρνει τις τιμές 80%, 85% και 90% της διαμέσου. Βεβαίως, έχοντας ήδη διευκρινίσει ότι το όριο που έχει επιλεγεί τελικά είναι το 85%, αρχίζουμε την παρουσίασή μας από τον Πίνακα 5. Φαίνεται ότι περισσότερα από τα μισά άτομα του δείγματος δεν παρουσιάζουν αποστέρηση με βάση κάποιο από τα τρία στατικά κριτήρια. Το ποσοστό που παρουσιάζει αποστέρηση σε έναν τουλάχιστον δείκτη κυμαίνεται μεταξύ του 47,6% το 2005 και του 39,5% το 2007. Τα αντίστοιχα ποσοστά στην κατηγορία των φτωχών είναι εξαιρετικά υψηλά, όλα μεγαλύτερα του 70%, ενώ, όσον αφορά το ισορροπημένο δείγμα, το 41,2% του συνόλου παρουσιάζει το 2006 αποστέρηση τουλάχιστον σε ένα δείκτη, με τους μακροχρόνια φτωχούς να φτάνουν στο 73%.

Το συγκεκριμένο κριτήριο όμως δεν μπορεί να είναι ικανοποιητικό για τη δημιουργία ενός πολυδιάστατου δείκτη αποστέρησης. Αιτία αποτελεί το γεγο-

Πίνακας 4: Πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση και φτώχεια – Όριο δεικτών αποστέρησης στο 80% της διαμέσου

	Ποσοστό (%) του πληθυσμού που παρουσιάζει αποστέρηση:			
	σε κανένα δείκτη	σε έναν το λιγότερο δείκτη	σε δύο το λιγότερο δείκτες	και στους τρεις δείκτες
Στρώμα παρατηρήσεων				
1ο κύμα (2004)	**57,2**	**42,8**	**17,1**	**3,3**
Φτωχοί	31,9	68,1	36,3	8,6
Μη φτωχοί	63,4	36,6	12,4	2,0
2ο κύμα (2005)	**53,6**	**46,4**	**17,2**	**2,3**
Φτωχοί	27,1	72,9	34,1	7,8
Μη φτωχοί	60,3	39,7	12,9	1,4
3ο κύμα (2006)	**57,6**	**42,4**	**13,7**	**2,0**
Φτωχοί	29,1	70,9	31,4	6,0
Μη φτωχοί	64,7	35,3	9,2	1,0
4ο κύμα (2007)	**62,4**	**37,6**	**12,7**	**1,8**
Φτωχοί	28,8	71,2	30,1	5,3
Μη φτωχοί	70,7	29,3	8,4	0,9
Ισορροπημένο δείγμα – 3ο κύμα				
Φτωχοί	28,2	71,8	32,8	6,1
Μη φτωχοί	67,3	32,7	7,7	0,5
Σύνολο	**60,3**	**39,7**	**12,2**	**1,5**

νός ότι η συγκεκριμένη κατηγορία συμπεριλαμβάνει πολλά άτομα που παρουσιάζουν αποστέρηση σε έναν μόνο στατικό δείκτη και επομένως το κριτήριο της ύπαρξης πολλών διαστάσεων στην αποστέρηση δεν πληρούται. Από την άλλη, τα ποσοστά των ατόμων που παρουσιάζουν αποστέρηση και στους τρεις δείκτες είναι εξαιρετικά μικρότερα (μεταξύ 4,7% και 2,7%). Και αυτό το κριτήριο όμως δεν μπορεί να είναι ικανοποιητικό, γιατί το να περιορίσει κανείς την ανάλυσή του αυστηρά ανάμεσα σε ένα εξαιρετικά μικρό δείγμα ακραίων περιπτώσεων ισχυρής πολυδιάστατης αποστέρησης αφαιρεί τη δυνατότητα περαιτέρω ανάλυσης των ιδιοτήτων του πληθυσμού που βιώνει κάποιες από τις διαστάσεις του αποκλεισμού, ελλείψει ικανοποιητικού μεγέθους του δείγματος. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ένα σεβαστό ποσοστό των φτωχών, το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 7,2% και 11,7% (8% των μακροχρόνια φτωχών του ισορροπημένου δείγματος), βιώνει αποστέρηση και στους τρεις στατικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται. Με

Πίνακας 5: Πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση και φτώχεια – Όριο δεικτών αποστέρησης στο 85% της διαμέσου

	Ποσοστό (%) του πληθυσμού που παρουσιάζει αποστέρηση:			
	σε κανένα δείκτη	σε έναν το λιγότερο δείκτη	σε δύο το λιγότερο δείκτες	και στους τρεις δείκτες
Στρώμα παρατηρήσεων				
1ο κύμα (2004)	**55,2**	**44,8**	**19,3**	**4,7**
Φτωχοί	29,2	70,8	39,2	11,7
Μη φτωχοί	61,7	38,3	14,4	3,0
2ο κύμα (2005)	**52,4**	**47,6**	**20,2**	**3,9**
Φτωχοί	25,3	74,7	38,3	10,1
Μη φτωχοί	59,3	40,7	15,6	2,4
3ο κύμα (2006)	**55,6**	**44,4**	**83,7**	**3,0**
Φτωχοί	27,5	72,5	35,4	7,4
Μη φτωχοί	62,6	37,4	11,5	2,0
4ο κύμα (2007)	**60,5**	**39,5**	**14,9**	**2,7**
Φτωχοί	27,2	72,8	34,1	7,2
Μη φτωχοί	68,7	31,3	10,1	1,6
Ισορροπημένο δείγμα – 3ο κύμα				
Φτωχοί	27,0	73,0	36,8	8,0
Μη φτωχοί	65,7	34,3	10,0	1,1
Σύνολο	**58,8**	**41,2**	**14,7**	**2,3**

βάση την παραπάνω ανάλυση, προκρίνεται η ιδέα να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης* το κριτήριο του να βιώνει κανείς αποστέρηση σε τουλάχιστον δύο από τους τρεις στατικούς δείκτες. Στην περίπτωση αυτή το ποσοστό ξεκινά από το 19,3% το 2004 για να πέσει φανερά (περίπου 22% μείωση) στο 14,9% το 2007. Τα αντίστοιχα ποσοστά στους φτωχούς κινούνται αισθητά υψηλότερα: από 39,2% το 2004 σε 34,1% το 2007, μείωση κατά 13%, αρκετά μικρότερη από εκείνη στο σύνολο του πληθυσμού (η μείωση στους μη φτωχούς φτάνει περίπου στο 30%).

Όσον αφορά τα αποτελέσματα του ισορροπημένου δείγματος, είναι χαρακτηριστικό ότι στο τρίτο κύμα παρατηρήσεων το 2006 μόλις το 27% των μακροχρόνια φτωχών δεν παρουσιάζει αποστέρηση σε κανέναν από τους τρεις δείκτες έναντι του 65,7% του συνόλου των μη φτωχών. Από την άλλη, το τελικό ποσοστό στο δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης*, με βάση το προαναφερθέν

Πίνακας 6: Πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση και φτώχεια – Όριο δεικτών αποστέρησης στο 90% της διαμέσου

	Ποσοστό (%) του πληθυσμού που παρουσιάζει αποστέρηση:			
	σε κανένα δείκτη	σε έναν το λιγότερο δείκτη	σε δύο το λιγότερο δείκτες	και στους τρεις δείκτες
Στρώμα παρατηρήσεων				
1ο κύμα (2004)	**53,0**	**47,0**	**19,6**	**4,9**
Φτωχοί	27,7	72,3	39,6	12,1
Μη φτωχοί	59,2	40,8	14,6	3,1
2ο κύμα (2005)	**52,4**	**47,6**	**20,2**	**3,9**
Φτωχοί	25,3	74,7	38,3	10,1
Μη φτωχοί	59,3	40,7	15,6	2,4
3ο κύμα (2006)	**53,3**	**46,7**	**16,7**	**3,0**
Φτωχοί	25,4	74,6	35,8	7,4
Μη φτωχοί	60,3	39,7	11,9	2,0
4ο κύμα (2007)	**59,7**	**40,3**	**15,2**	**2,8**
Φτωχοί	26,0	74,0	35,0	7,4
Μη φτωχοί	68,0	32,0	10,3	1,6
Ισορροπημένο δείγμα – 3ο κύμα				
Φτωχοί	24,0	76,0	36,8	8,0
Μη φτωχοί	63,2	36,8	10,3	1,1
Σύνολο	**56,3**	**43,7**	**15,0**	**2,3**

κριτήριο των δύο το λιγότερο στατικών δεικτών, είναι 36,8%, σε αντιδιαστολή με εκείνο των μη φτωχών, που είναι μόλις 10% (14,7% στο σύνολο του πληθυσμού). Τέλος, τα αποτελέσματα με την ανάλυση ευαισθησίας στους Πίνακες 4 και 6 για τα όρια στατικής αποστέρησης στο 80% και 90% αντίστοιχα δεν παρουσιάζουν εκπλήξεις πέραν του αναμενόμενου. Η απόκλιση των ποσοστών σε σχέση με το τελικό κριτήριο του 85% φαίνεται να είναι ελαφρώς μεγαλύτερη προς τα κάτω (για το όριο του 80%), αναλογικά κινούμενη μεταξύ των φτωχών και του συνόλου του πληθυσμού, γεγονός που ενισχύει την επιλογή του 85% της διαμέσου κάθε βαθμολογίας επικάλυψης ως κατάλληλου ορίου αποστέρησης.

Έχει τονιστεί επανειλημμένα στην παρούσα μελέτη η δυναμική φύση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού. Το να βιώνει ένας άνθρωπος αποκλεισμό σήμερα μπορεί να τον οδηγήσει σε έναν φαύλο κύκλο μακροχρόνιου αποκλεισμού με πολύ μικρές πιθανότητες εξόδου στο μέλλον (βλ. Poggi, 2007), όπως

συμβαίνει με το φαινόμενο της φτώχειας (βλ. Andriopoulou and Tsakloglou, 2011· Ayllón, 2009· Biewen, 2009· Canto, 1996· Cappellari and Jenkins, 2002· Nilsson, 2012). Εμπειρικά ο τρόπος να προσομοιάσουμε αυτό το γεγονός στα πλαίσια των δυνατοτήτων που μας παρέχει σε πληροφόρηση η έρευνα EU-SILC είναι να συνοψίσουμε σε πόσα από τα τρία διαθέσιμα έτη του ισορροπημένου δείγματος του πάνελ ένα άτομο παρουσιάζει πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση, σύμφωνα με τα κριτήρια που περιγράψαμε πιο πάνω. Αντιστοίχως, όπως είπαμε, προσεγγίζεται και η έννοια της μακροχρόνιας φτώχειας. Υπολογίζεται πάνω στο μέσο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού κάθε ατόμου, ανά ισοδύναμο ενηλίκου για την ίδια περίοδο τριών ετών, ώστε τα αποτελέσματα των δύο μέτρων να είναι άμεσα συγκρίσιμα ως προς την ανάλυση των ομάδων υψηλού κινδύνου που προκύπτουν.

Στον Πίνακα 7 συνοψίζονται τα αποτελέσματα αυτής της άσκησης. Το σύνολο του ισορροπημένου δείγματος αποτελείται από 6.563 άτομα. Από αυτά –και όταν όριο αποστέρησης στους στατικούς δείκτες είναι το 85% της διαμέσου– το 75,6% δεν παρουσιάζει πολυδιάστατη αποστέρηση σε κανένα από τα τρία κύματα παρατηρήσεων. Το 24,4% βιώνει πολυδιάστατη αποστέρηση τουλάχιστον μία φορά στα τρία χρόνια, ενώ το 9,2% και στα τρία χρόνια. Η υψηλή συσχέτιση μεταξύ πολυδιάστατων δεικτών αποστέρησης και φτώχειας επιβεβαιώνεται και στην παρούσα περίπτωση. Ένας στους δύο μακροχρόνια φτωχούς θα παρουσιάσει σωρευτική αποστέρηση τουλάχιστον μία φορά στα τρία χρόνια. Από τους τελευταίους, μάλιστα, παραπάνω από τους μισούς θα παρουσιάσουν πολυδιάστατη αποστέρηση και στα τρία υπό εξέταση έτη. Αντίθετα, για τους μη φτωχούς, μόλις ένας στους τέσσερις που θα παρουσιάσει πολυδιάστατο μειονέκτημα σε ένα έτος θα διατηρηθεί σε αυτή τη θέση και στα τρία έτη. Φαίνεται ότι οι μακροχρόνια φτωχοί όχι μόνο παρουσιάζουν υψηλότερη πιθανότητα να βιώσουν την εν λόγω αποστέρηση, αλλά εφόσον βρεθούν στη θέση αυτή είναι πιο πιθανό να παραμείνουν εκεί σε σύγκριση με τους μη φτωχούς.

Γίνεται σαφές ότι αυτές οι δύο ακραίες περιπτώσεις δεν είναι ικανοποιητικές ως δείκτες *σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος*. Από τη μία, το να βιώνει κανείς αποστέρηση μόνο σε ένα έτος μπορεί να αποδοθεί σε έναν τυχαίο παράγοντα και, εν πάση περιπτώσει, δεν αποτελεί ένδειξη δυναμικής διαδικασίας. Από την άλλη, το κριτήριο των τριών ετών είναι εξαιρετικά αυστηρό και αποκλείει περιπτώσεις ατόμων που μπορεί τυχαία να βρεθούν εκτός αποστέρησης για μία

Πίνακας 7: Σωρευτικό διαχρονικό μειονέκτημα και μακροχρόνια φτώχεια

Ισορροπημένο δείγμα (Πάνελ – 3 έτη) ν=6.563	Ποσοστό (%) του πληθυσμού που παρουσιάζει αποστέρηση:			
	σε κανένα έτος	το λιγότερο σε ένα έτος	το λιγότερο σε δύο έτη	και στα τρία έτη
Ανάλυση ευαισθησίας 3 σεναρίων σε σχέση με το όριο των αρχικών δεικτών αποστέρησης:				
Στο 80%	**78,4**	**21,6**	**12,5**	**7,4**
Φτωχοί	55,3	44,7	33,5	24,9
Μη φτωχοί	83,5	16,5	8,0	3,6
Στο 90%	**75,2**	**24,8**	**15,5**	**9,3**
Φτωχοί	50,0	50,0	37,0	28,2
Μη φτωχοί	80,7	19,3	10,8	5,3
Στο 85%	**75,6**	**24,4**	**15,3**	**9,2**
Φτωχοί	50,0	50,0	37,0	27,8
Μη φτωχοί	81,1	18,9	10,6	5,2

μόνο περίοδο. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει για το σύνολο του πληθυσμού, μακροχρόνια φτωχών ή μη. Επιλέγουμε επομένως ως *δείκτη σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος* το κριτήριο του να βιώνει κανείς πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση σε τουλάχιστον δύο από τα τρία χρόνια της ανάλυσης. Με το κριτήριο αυτό κατατάσσεται ως πληθυσμός υψηλού ρίσκου κοινωνικού αποκλεισμού το 15,3% του δείγματος. Το ποσοστό αυτό υπερδιπλασιάζεται στην περίπτωση των μακροχρόνια φτωχών και φτάνει στο 37%, ενώ αντίστοιχα για τους μη φτωχούς είναι 10,6%. Κατά συνέπεια, επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά η στενή σύνδεση, αλλά όχι ταύτιση, μεταξύ της εισοδηματικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ανάγκη μελέτης συχνά και των δύο φαινομένων παράλληλα, αλλά σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει την ταύτιση του ενός με το άλλο. Περισσότερα για το θέμα αυτό παρουσιάζονται στη συνέχεια, με την ανάλυση και τη σύγκριση των ομάδων υψηλού κινδύνου σε σχέση με τον μέσο όρο του πληθυσμού, αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη μακροχρόνια φτώχεια.

Τέλος, η ανάλυση ευαισθησίας σε σχέση με το όριο των αρχικών δεικτών αποστέρησης στο 80% και στο 90% ενισχύει την επιλογή του 85% ως τελικού ορίου. Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται στο γεγονός ότι το ποσοστό του σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος αυξάνεται μόλις κατά 0,2% (παραμένει σταθερό για

τους μακροχρόνια φτωχούς) όταν μετακινούμε το αρχικό όριο από το 85% στο 90%, ενώ από την άλλη μειώνεται κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες (3,5 για τους μακροχρόνια φτωχούς) όταν μετακινούμε το όριο από το 85% στο 80%.

Στο τμήμα αυτό επικεντρώνεται το ενδιαφέρον της ανάλυσής μας στον εντοπισμό πληθυσμιακών ομάδων υψηλού (ή χαμηλού) κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας, καθώς επίσης στη συμβολή της κάθε πληθυσμιακής ομάδας στη διαμόρφωση του συνολικού επιπέδου κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας. Για τις ανάγκες της ανάλυσής μας το συνολικό δείγμα χωρίζεται σε κατηγορίες αμοιβαία αποκλειόμενων ομάδων, χρησιμοποιώντας τα εξής δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά κριτήρια: (α) φύλο του ατόμου και του υπεύθυνου του νοικοκυριού του, (β) ηλικιακή ομάδα του ατόμου και του υπεύθυνου του νοικοκυριού του, (γ) απασχόληση του ατόμου και του υπεύθυνου του νοικοκυριού του, (δ) εκπαιδευτικό επίπεδο του ατόμου και του υπεύθυνου του νοικοκυριού του, (ε) δημογραφικός τύπος του νοικοκυριού, (στ) γεωγραφική περιφέρεια και (ζ) βαθμός αστικοποίησης της περιοχής στην οποία έχει την έδρα του το νοικοκυριό.

Τα αποτελέσματα από την ανάλυση αυτή παρουσιάζονται συνοπτικά στους Πίνακες 8-11. Στην πρώτη στήλη δίνεται το ποσοστιαίο πληθυσμιακό μερίδιο κάθε ομάδας. Στη δεύτερη στήλη έχουμε το ποσοστό αποστέρησης της ομάδας με βάση το δείκτη *σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος (ΣΔΜ)* και στην πέμπτη το ποσοστό μακροχρόνιας φτώχειας. Στην τρίτη και στην έκτη στήλη παρουσιάζονται αντίστοιχα ο σχετικός κίνδυνος σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος και μακροχρόνιας φτώχειας για κάθε ομάδα, όπως προκύπτει διαιρώντας το ποσοστό αποστέρησης κάθε πληθυσμιακής ομάδας με το ποσοστό αποστέρησης στο σύνολο του δείγματος. Αποτελέσματα σημαντικά υψηλότερα από τη μονάδα (1) καταδεικνύουν σχετικά μεγάλη πιθανότητα κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού ή μακροχρόνιας φτώχειας για τη δεδομένη ομάδα – και το αντίστροφο για αποτελέσματα μικρότερα της μονάδας (1). Παρ' όλα αυτά, όμοια νούμερα σχετικού κινδύνου ανάμεσα σε δύο ομάδες θα πρέπει να ερμηνεύονται με προσοχή, δεδομένου ότι τα πληθυσμιακά μερίδια των δύο αυτών ομάδων μπορεί να διαφέρουν αρκετά. Στην περίπτωση αυτή, παρόλο που ο σχετικός κίνδυνος είναι παρόμοιος, η συμμετοχή κάθε ομάδας στο συνολικό επίπεδο αποστέρησης θα είναι εντελώς διαφορετική. Γι' αυτόν το λόγο παρουσιάζονται στην τέταρτη και στην έβδομη στήλη των σχετικών πινάκων τα ποσοστά συμμετοχής κάθε πληθυ-

σμιακής ομάδας στη συνολική αποστέρηση· με άλλα λόγια, τα μερίδια που αντιστοιχούν σε κάθε ομάδα από το σύνολο εκείνων που αξιολογούνται ως άτομα υψηλού κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού. Στις δύο τελευταίες στήλες υπολογίζονται ανά πληθυσμιακή ομάδα και για το σύνολο του πληθυσμού τα ποσοστά επικάλυψης ανάμεσα στα δύο φαινόμενα αποστέρησης και πώς αυτά κατανέμονται μεταξύ των ομάδων υψηλού κινδύνου. Έχει ιδιαίτερη σημασία αυτή η άσκηση σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής, προκειμένου να μπορέσει να διαπιστώσει κανείς αν χρειάζεται κοινή αντιμετώπιση των δύο φαινομένων ή αν απαιτείται διαφορετική στόχευση, τόσο ως προς την επιλογή των μέτρων πολιτικής όσο και ως προς τις πληθυσμιακές ομάδες που αφορούν τα μέτρα αυτά.

Στον Πίνακα 8 παρουσιάζεται η κατανομή των αποτελεσμάτων σε κατηγορίες του πληθυσμού με βάση το φύλο και την ηλικία του ατόμου αλλά και του υπεύθυνου του νοικοκυριού. Γενικότερα, όλα τα αποτελέσματα των κατηγοριοποιήσεων παρουσιάζονται και με βάση την κατάσταση (status) του υπεύθυνου του νοικοκυριού κάθε ατόμου εκτός από του ίδιου του ατόμου· ο λόγος πολύ απλά είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται δίνονται σε επίπεδο νοικοκυριού και, επομένως, είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η κατάσταση του υπεύθυνου μπορεί να παίξει μεγαλύτερο ρόλο στη διαμόρφωση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού ή/και μακροχρόνιας φτώχειας. Στον Πίνακα 8 φαίνεται ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν οριακά υψηλότερο κίνδυνο από τους άνδρες και στις δύο κατηγορίες αποστέρησης, ωστόσο ο κίνδυνος αυτός είναι αισθητά εντονότερος για τα άτομα που διαμένουν σε νοικοκυριό με γυναίκα ως υπεύθυνη. Παρ' όλα αυτά, το συντριπτικό μερίδιο μεταξύ των ατόμων υψηλού ρίσκου κατέχουν άτομα που διαμένουν σε νοικοκυριό με υπεύθυνο άνδρα, 71,9% για τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και 75,3% για τον κίνδυνο μακροχρόνιας φτώχειας, γεγονός όμως που οφείλεται στο εξαιρετικά υψηλό πληθυσμιακό μερίδιο της ομάδας αυτής (82,7%). Στρέφοντας τώρα την προσοχή μας στην κατανομή των ηλικιών, τρεις κατηγορίες φαίνεται να παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Οι ηλικιωμένοι (65 ετών και άνω) αντιμετωπίζουν ελαφρώς μεγαλύτερο κίνδυνο, και στις δύο κατηγορίες, από το σύνολο του πληθυσμού, ενώ το νούμερο σχεδόν ταυτίζεται με τα άτομα των νοικοκυριών που έχουν υπεύθυνο ηλικίας 65 ετών και άνω – καθόλου παράξενο, αν σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για νοικοκυριά που αποτελούνται κυρίως από ένα ή δύο άτομα μεγάλης ηλικίας. Τα παιδιά κάτω των 16 ετών φαίνεται να αντιμετωπίζουν ελαφρώς μικρότερο

Πίνακας 8: Κατανομή σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος (ΣΔΜ) και μακροχρόνιας φτώχειας, ανά φύλο και ανά ηλικία

Πληθυσμιακή ομάδα	Πληθυσμιακό μερίδιο (%)	Ποσοστό (%) ΣΔΜ	Σχετικός κίνδυνος ΣΔΜ	Συμμετοχή στο συνολικό ΣΔΜ (%)	Ποσοστό (%) φτώχειας (headcount ratio)	Σχετικός κίνδυνος φτώχειας	Συμμετοχή στη συνολική φτώχεια (%)	Ποσοστό (%) φτωχών που βιώνουν ΣΔΜ	Ποσοστό (%) ατόμων με ΣΔΜ κάτω από το όριο της φτώχειας
Φύλο									
Άνδρας	48,7	14,7	0,96	46,8	16,8	0,94	46,0	36,9	42,3
Γυναίκα	51,3	15,9	1,04	53,3	18,8	1,06	54,2	37,0	43,6
Φύλο υπεύθυνου του νοικοκυριού									
Άνδρας	82,7	13,3	0,87	71,9	16,2	0,91	75,3	34,1	41,4
Γυναίκα	17,3	24,8	1,62	28,0	25,4	1,43	24,7	45,8	47,0
Ηλικιακή ομάδα									
0-15 ετών	15,3	13,7	0,90	13,7	19,4	1,09	16,7	34,4	48,6
16-24 ετών	9,6	22,0	1,44	13,8	17,8	1,00	9,6	52,7	42,8
25-40 ετών	20,9	12,3	0,80	16,8	11,7	0,66	13,7	33,8	32,0
41-64 ετών	31,2	13,3	0,87	27,1	15,7	0,88	27,5	33,2	39,2
65 ετών και άνω	23,0	19,0	1,24	28,6	25,1	1,41	32,4	38,2	50,5
Ηλικιακή ομάδα υπεύθυνου του νοικοκυριού									
16-24 ετών	0,8	37,0	2,42	1,9	22,2	1,25	1,0	33,3	20,0
25-40 ετών	18,1	13,5	0,88	16,0	16,3	0,92	16,6	39,7	48,1
41-64 ετών	52,7	13,9	0,91	47,9	14,7	0,83	43,5	35,4	37,3
65 ετών και άνω	28,4	18,4	1,20	34,2	24,4	1,37	38,9	37,6	49,9
Σύνολο δείγματος	**ν=6.563**	**15,3**	**1,00**	**100,0**	**17,8**	**1,00**	**100,0**	**37,0**	**43,0**

από τον μέσο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά οριακά υψηλότερο κίνδυνο μακροχρόνιας φτώχειας. Πάντως και οι δύο περιπτώσεις φαίνεται να κινούνται οριακά σε σχέση με τον μέσο όρο του πληθυσμού και επομένως οι όποιες διαφορές θα πρέπει να ελεγχθούν σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας. Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα 16-24 ετών, η οποία αντιμετωπίζει σχετικά μεγαλύτερο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού (1,44) παρά μακροχρόνιας φτώχειας (1). Τα νούμερα αυτά αποκλίνουν ακόμη περισσότερο όταν μιλάμε για άτομα με υπεύθυνο νοικοκυριού που να ανήκει στην εν λόγω ομάδα, όπου ο σχετικός κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού είναι σχεδόν διπλάσιος (2,42) από τον σχετικό κίνδυνο μακροχρόνιας φτώχειας (1,25).

Τέλος, όσον αφορά την επικάλυψη μεταξύ των δύο φαινομένων στο σύνολο του πληθυσμού, φαίνεται ότι αυτή βρίσκεται περίπου στο 40% και για τις δύο ομάδες αποστέρησης: 37% των μακροχρόνια φτωχών παρουσιάζουν ταυτόχρονα και υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και αντιστρόφως 43% των αποστερημένων με βάση το κριτήριο του σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος είναι ταυτόχρονα μακροχρόνια φτωχοί. Το αποτέλεσμα αυτό είναι αρκετά σημαντικό γιατί δείχνει ότι, αν και υπάρχει σημαντική επικάλυψη ανάμεσα στα δύο φαινόμενα, αυτά σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται. Το 63% των μακροχρόνια φτωχών δεν αντιμετωπίζει πρόβλημα κοινωνικού αποκλεισμού και, από την άλλη, 57% των αποκλεισμένων δεν είναι φτωχοί. Στις ομάδες υψηλού κινδύνου καταγράφεται παρόμοια τάση με μικρές μόνο αποκλίσεις, οι οποίες δεν κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές.

Στον Πίνακα 9 βλέπουμε τη σύνδεση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού με την αγορά εργασίας. Οι κατηγορίες που έχουν δημιουργηθεί βασίζονται στην πληροφόρηση που αναφέρει το ίδιο το άτομο στην έρευνα για την επαγγελματική του κατάσταση. Στις δύο πρώτες κατηγορίες έχουμε μισθωτούς σε πλήρη και μερική απασχόληση,[21] στη συνέχεια ακολουθούν ελεύθεροι επαγγελματίες, άνεργοι και συνταξιούχοι. Η κατηγορία «δουλειά στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση» περιλαμβάνει άτομα που απασχολούνται χωρίς να αμείβονται ή εργάζονται χωρίς μισθό στην οικογενειακή επιχείρηση ή φροντίζουν κάποιο άλλο μέλος του νοικοκυριού. Τέλος, η κατηγορία «μη οικονομικά ενεργός» συγκεντρώ-

21. Θα είχε ενδεχομένως ενδιαφέρον και μια διαφοροποίηση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, αλλά αυτή η πληροφορία δεν είναι διαθέσιμη στην EU-SILC.

Πίνακας 9: Κατανομή σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος (ΣΔΜ) και μακροχρόνιας φτώχειας – Απασχόληση

Πληθυσμιακή ομάδα	Πληθυσμιακό μερίδιο (%)	Ποσοστό (%) ΣΔΜ	Σχετικός κίνδυνος ΣΔΜ	Συμμετοχή στο συνολικό ΣΔΜ (%)	Ποσοστό (%) φτώχειας (headcount ratio)	Σχετικός κίνδυνος φτώχειας	Συμμετοχή στη συνολική φτώχεια (%)	Ποσοστό (%) φτωχών που βιώνουν ΣΔΜ	Ποσοστό (%) ατόμων με ΣΔΜ κάτω από το όριο της φτώχειας
Απασχόληση ατόμου									
Υπάλληλος – πλήρης απασχόληση	20,1	11,2	0,73	14,7	4,9	0,28	5,5	50,8	22,3
Υπάλληλος – μερική απασχόληση	2,0	25,0	1,63	3,3	20,5	1,15	2,3	55,6	45,5
Ελεύθερος επαγγελματίας	12,3	9,9	0,65	8,0	18,1	1,02	12,5	24,0	43,8
Άνεργος	4,1	30,5	1,99	8,2	25,7	1,44	5,9	53,6	45,1
Συνταξιούχος	21,2	17,3	1,13	24,0	24,3	1,37	28,9	37,9	53,1
Δουλειά στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση	15,3	15,7	1,03	15,7	20,7	1,16	17,8	31,7	42,0
Μη οικονομικά ενεργός-ή	9,7	19,8	1,29	12,6	19	1,07	10,4	42,2	40,5
Κάτω των 16 ετών	15,3	13,7	0,90	13,7	19,4	1,09	16,7	34,4	48,6
Απασχόληση του υπεύθυνου του νοικοκυριού									
Υπάλληλος – πλήρης απασχόληση	31,9	12,1	0,79	25,2	7,3	0,41	13,1	51,6	31,1
Υπάλληλος – μερική απασχόληση	1,6	31,4	2,05	3,3	33,3	1,87	3,0	48,6	51,5
Ελεύθερος επαγγελματίας	24,2	10,6	0,69	16,8	21	1,18	28,6	21,6	42,6
Άνεργος	3,3	47,0	3,07	10,1	40,5	2,28	7,5	70,1	60,4
Συνταξιούχος	31,0	15,4	1,01	31,2	21,4	1,20	37,3	36,1	50,0
Δουλειά στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση	5,4	21,3	1,39	7,5	21	1,18	6,4	37,8	37,3
Μη οικονομικά ενεργός-ή	2,6	34,9	2,28	5,9	30,2	1,70	4,4	35,3	30,5
Σύνολο δείγματος	**ν=6.563**	**15,3**	**1,00**	**100,0**	**17,8**	**1,00**	**100,0**	**37,0**	**43,0**

νει όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις ατόμων τα οποία, λόγου χάρη, για λόγους υγείας, στρατιωτικών υποχρεώσεων, εκπαίδευσης κ.λπ. δεν εργάζονται αλλά και δεν αναζητούν εργασία ώστε να χαρακτηριστούν άνεργοι. Ανάλογη κατηγοριοποίηση γίνεται και με βάση το κριτήριο του υπεύθυνου του νοικοκυριού. Από την ανάλυση επιβεβαιώνεται η στενή σύνδεση της αγοράς εργασίας με τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και τη μακροχρόνια φτώχεια. Άνεργοι, συνταξιούχοι και μερικώς απασχολούμενοι είναι οι ομάδες υψηλού κινδύνου, ενώ τα αποτελέσματα γίνονται πολύ οξύτερα όταν ο υπεύθυνος είναι μερικώς απασχολούμενος (κίνδυνος περίπου δύο φορές υψηλότερος από τον εθνικό μέσο όρο και στις δύο κατηγορίες) ή άνεργος (τρεις φορές μεγαλύτερος κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού και δύο φορές μεγαλύτερος κίνδυνος μακροχρόνιας φτώχειας). Αντιθέτως, όσοι διατηρούν στενή σύνδεση με την αγορά εργασίας, πλήρως απασχολούμενοι μισθωτοί, ελεύθεροι επαγγελματίες, καθώς και τα μέλη των νοικοκυριών τους, αντιμετωπίζουν τον χαμηλότερο κίνδυνο έκθεσης στον κοινωνικό αποκλεισμό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα διπλάσια ποσοστά μακροχρόνιας φτώχειας σε σχέση με τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού στην κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών είτε σε ατομικό επίπεδο είτε σε επίπεδο υπεύθυνου του νοικοκυριού. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αποτελεί οριακά ομάδα υψηλού κινδύνου όσον αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια, αλλά ομάδα χαμηλού κινδύνου όσον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται και από το ασυνήθιστα χαμηλό ποσοστό φτωχών που βιώνουν ταυτόχρονα διαχρονική αποστέρηση (24% σε ατομικό επίπεδο, 21,6% σε επίπεδο υπεύθυνου σε σχέση με το 37% του εθνικού μέσου όρου) στην ομάδα των ελεύθερων επαγγελματιών.

Στη συνέχεια στρέφουμε το αντικείμενο του ενδιαφέροντός μας στη σχέση εκπαιδευτικού επιπέδου και κοινωνικού αποκλεισμού. Οι κατηγορίες του Πίνακα 10 προσαρμοσμένες στην ελληνική εμπειρία σε γενικές γραμμές μεταφράζονται ως δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο, μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια εκπαίδευση, τριτοβάθμια εκπαίδευση[22] και μια τελευταία ετερογενής κατηγορία, η οποία περιλαμβάνει άτομα που είτε βρίσκονται ακόμη στην εκπαίδευση είτε δεν έχουν καταφέρει να τελειώσουν ούτε το δημοτικό. Δυστυχώς δεν έχουμε τη δυνατότητα από

22. Δεν είναι δυνατός ο διαχωρισμός μεταξύ πρώτου πτυχίου και μεταπτυχιακών σπουδών.

Πίνακας 10: Κατανομή σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος (ΣΔΜ) και μακροχρόνιας φτώχειας – Εκπαίδευση

Πληθυσμιακή ομάδα	Πληθυσμιακό μερίδιο (%)	Ποσοστό (%) ΣΔΜ	Σχετικός κίνδυνος ΣΔΜ	Συμμετοχή στο συνολικό ΣΔΜ (%)	Ποσοστό φτώχειας (%) (headcount ratio)	Σχετικός κίνδυνος φτώχειας	Συμμετοχή στη συνολική φτώχεια (%)	Ποσοστό (%) φτωχών που βιώνουν ΣΔΜ	Ποσοστό (%) ατόμων με ΣΔΜ κάτω από το όριο της φτώχειας
Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμου									
Πρωτοβάθμια	33,6	20,8	1,36	45,7	25,1	1,41	47,4	38,0	46,0
Δευτεροβάθμια – κατώτερη	10,2	16,4	1,07	10,9	17,7	0,99	10,1	28,6	30,9
Δευτεροβάθμια – ανώτερη	21,2	10,4	0,68	14,4	10,1	0,57	12,0	30,7	29,7
Μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια	2,7	6,7	0,44	1,2	10,1	0,57	1,5	27,8	41,7
Τριτοβάθμια	11,4	3,1	0,20	2,3	3,6	0,20	2,3	22,2	26,1
Άλλο	20,9	18,8	1,23	25,7	22,7	1,28	26,7	43,0	51,9
Εκπαίδευση του υπεύθυνου του νοικοκυριού									
Πρωτοβάθμια	44,9	21,1	1,38	61,9	24,0	1,35	60,5	37,8	42,9
Δευτεροβάθμια – κατώτερη	11,1	13,1	0,86	9,5	19,3	1,08	12,0	27,1	40,0
Δευτεροβάθμια – ανώτερη	22,5	10,0	0,65	14,7	9,6	0,54	12,1	28,4	27,0
Μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια	2,4	3,1	0,20	0,5	20,0	1,12	2,7	6,3	40,0
Τριτοβάθμια	16,0	2,6	0,17	2,7	4,2	0,24	3,8	25,0	40,7
Άλλο	3,1	52,4	3,42	10,6	51,5	2,89	9,0	69,8	68,5
Σύνολο δείγματος	**ν=6.563**	**15,3**	**1,00**	**100,0**	**17,8**	**1,00**	**100,0**	**37,0**	**43,0**

την EU-SILC να κάνουμε διαφοροποίηση μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών. Επομένως, τα αποτελέσματα εδώ πρέπει να ερμηνεύονται με προσοχή.

Από τα αποτελέσματα του Πίνακα 10 φαίνεται μια ξεκάθαρα αντίστροφη σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού επιπέδου και κινδύνου αποστέρησης συνολικά, είτε πρόκειται για κοινωνικό αποκλεισμό είτε για μακροχρόνια φτώχεια. Από την πρωτοβάθμια έως και την τριτοβάθμια εκπαίδευση ο σχετικός κίνδυνος μειώνεται διαρκώς, ενώ τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν και όταν η κατηγοριοποίηση αφορά τον υπεύθυνο του νοικοκυριού. Ενδεικτικό είναι δε ότι από το σύνολο των ατόμων που βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού (μακροχρόνιας φτώχειας) το 61,9% (60,5%) έχει υπεύθυνο που έχει τελειώσει μόλις το δημοτικό, ενώ το υπόλοιπο 38,1% (39,5%) μοιράζεται στις άλλες πέντε κατηγορίες.[23] Έκπληξη αποτελεί, και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την τρέχουσα τάση, το ποσοστό 20% μακροχρόνιας φτώχειας που παρουσιάζεται στην κατηγορία των ατόμων με υπεύθυνο ο οποίος έχει ολοκληρώσει μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το νούμερο αυτό όμως θα πρέπει να εξεταστεί με σχετική προσοχή δεδομένου του πολύ μικρού δείγματος της συγκεκριμένης κατηγορίας (μόλις 2,4% πληθυσμιακό μερίδιο).

Στον Πίνακα 11, τέλος, κατηγοριοποιούμε τον πληθυσμό με βάση τον τύπο του νοικοκυριού, την περιφέρεια και το βαθμό αστικοποίησης της περιοχής όπου έχει την έδρα του το νοικοκυριό. Ο σχετικός κίνδυνος αποστέρησης είναι μεγαλύτερος της μονάδας στα γηραιότερα νοικοκυριά (αν και μόλις οριακά όσον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό), σε λοιπά νοικοκυριά με το λιγότερο ένα εξαρτώμενο παιδί[24] και, κυρίως, στα μονογονεϊκά νοικοκυριά, στα οποία ο κίνδυνος κοινω-

23. Δεδομένης της εξαιρετικά ισχυρής αντίστροφης σχέσης μεταξύ εκπαιδευτικού επιπέδου και αποστέρησης συνολικά, είναι πολύ πιθανό ότι η ομάδα «άλλο», η οποία παρουσιάζει εξαιρετικά υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας, ειδικά στην περίπτωση όπου η ομαδοποίηση γίνεται με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο του υπεύθυνου του νοικοκυριού, πρέπει να αποτελείται κυρίως από μέλη νοικοκυριών των οποίων ο υπεύθυνος δεν ολοκλήρωσε την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

24. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται σύνθετα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά που δεν κατατάσσονται στις συνήθεις κατηγορίες των μονογονεϊκών νοικοκυριών ή των ζευγαριών με παιδιά. Επιπρόσθετα, για τις ανάγκες της ανάλυσής μας, ως εξαρτώμενα παιδιά ορίζονται όλα τα παιδιά κάτω των 16 ετών, καθώς και τα νεαρά άτομα από 16 έως 24 ετών που διαμένουν στο ίδιο σπίτι με τους γονείς τους και είναι οικονομικά ανενεργά.

νικού αποκλεισμού είναι περίπου 2,5 φορές μεγαλύτερος από τον μέσο κίνδυνο του πληθυσμού, ενώ ο κίνδυνος μακροχρόνιας φτώχειας περίπου 1,5 φορά μεγαλύτερος. Παρ' όλα αυτά, λόγω του ότι το πληθυσμιακό μερίδιο των μονογονεϊκών νοικοκυριών είναι εξαιρετικά περιορισμένο στην Ελλάδα, η συνεισφορά της ομάδας αυτής στο συνολικό επίπεδο αποστέρησης είναι πολύ μικρή και στις δύο κατηγορίες κινδύνου. Περνώντας στην ανάλυση με βάση τις περιφέρειες, η καλύτερη δυνατή κατηγοριοποίηση που επιτρέπει η EU-SILC είναι σε επίπεδο NUTS_1.[25] Σύμφωνα με αυτήν, η κατηγορία «Βόρεια Ελλάδα» περιλαμβάνει τη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Θεσσαλία. Η «Κεντρική Ελλάδα» περιλαμβάνει την Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα Νησιά του Ιονίου. Η «Αττική» είναι προφανώς ξεχωριστή λόγω του μεγάλου πληθυσμού που συγκεντρώνει. Μια τέταρτη κατηγορία αποτελούν τα Νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη. Εδώ ουσιαστικές διαφοροποιήσεις από τον μέσο κίνδυνο παρατηρεί κανείς προς τα κάτω στην Αττική (0,79 σχετικός κίνδυνος αποστέρησης, 0,52 σχετικός κίνδυνος μακροχρόνιας φτώχειας) και προς τα πάνω μόνο όσον αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια στην Κεντρική Ελλάδα (1,25) και μόνο ως προς τη σωρευτική διαχρονική αποστέρηση στα Νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη, όπου ο σχετικός κίνδυνος φτάνει στο 1,45 του εθνικού μέσου όρου. Τέλος, σε σχέση με το βαθμό της αστικοποίησης, μικρότερο κίνδυνο και στις δύο κατηγορίες φαίνεται να αντιμετωπίζουν τα άτομα που κατοικούν στα αστικά κέντρα (0,76 και 0,51 αντίστοιχα), ενώ αυτός ο κίνδυνος αυξάνεται όσο μετακινούμαστε προς τις αγροτικές, αραιοκατοικημένες περιοχές (1,17 και 1,37 αντίστοιχα). Η τελευταία αυτή κατηγορία, λόγω και του υψηλού πληθυσμιακού μεριδίου της στο δείγμα, αντιπροσωπεύει συνολικά το 64,8% (75,6%) του συνόλου των ατόμων που βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού (μακροχρόνιας φτώχειας). Αν συνδυάσει κανείς αυτό το δεδομένο με το γεγονός ότι επίσης άνω του 60% των ατόμων υψηλού κινδύνου (και στις δύο κατηγορίες) κατοικούν σε νοικοκυριά με υπεύθυνο που έχει τελειώσει μόλις το δημοτικό (γεγονός καθόλου σπάνιο στις αγροτικές περιοχές), βγάζει

25. Η πληροφόρηση σε πρωτογενές επίπεδο συγκεντρώνεται με πολύ μεγαλύτερη λεπτομέρεια όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή των νοικοκυριών εντός της χώρας γιατί είναι απαραίτητο και για την ίδια τη διαδικασία επιλογής αντιπροσωπευτικού δείγματος. Τα «κριτήρια ανωνυμίας» όμως που επιβάλλει η ΕΕ για την προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των ατόμων που συμμετέχουν στο δείγμα επιβάλλουν τα δεδομένα που δίνονται στη διάθεση των ερευνητών να κατηγοριοποιούνται σε ευρύτερες γεωγραφικές μονάδες.

Πίνακας 11: Κατανομή σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος (ΣΔΜ) και μακροχρόνιας φτώχειας – Νοικοκυριό

Πληθυσμιακή ομάδα	Πληθυσμιακό μερίδιο (%)	Ποσοστό (%) ΣΔΜ	Σχετικός κίνδυνος ΣΔΜ	Συμμετοχή στο συνολικό ΣΔΜ (%)	Ποσοστό (%) φτώχειας (headcount ratio)	Σχετικός κίνδυνος φτώχειας	Συμμετοχή στη συνολική φτώχεια (%)	Ποσοστό (%) φτωχών που βιώνουν ΣΔΜ	Ποσοστό (%) ατόμων με ΣΔΜ κάτω από το όριο της φτώχειας
Τύπος νοικοκυριού									
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (<65 ετών)	8,7	12,5	0,82	7,1	17,1	0,96	8,4	29,6	40,3
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (>65 ετών)	16,5	18,1	1,18	19,5	27,9	1,57	25,9	35,3	54,6
Άλλο νοικοκυριό χωρίς παιδιά	25,7	15,5	1,01	26,0	11,6	0,65	16,7	39,3	29,5
Μονογονεϊκό νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	1,3	37,2	2,43	3,2	27,9	1,57	2,0	70,8	53,1
Ζευγάρι με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	32,7	8,8	0,58	18,8	15,5	0,87	28,5	23,4	41,5
Άλλο νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	15,1	25,8	1,69	25,5	21,7	1,22	18,4	57,7	48,4
Γεωγραφική περιφέρεια (NUTS_1)									
Βόρεια Ελλάδα	40,0	15,5	1,01	40,5	19,9	1,12	44,7	36,3	46,7
Κεντρική Ελλάδα	25,1	14,8	0,97	24,3	22,3	1,25	31,4	32,9	49,6
Αττική	23,3	12,1	0,79	18,4	9,2	0,52	12,0	32,6	24,9
Νησιά Αιγαίου – Κρήτη	11,6	22,2	1,45	16,8	18,0	1,01	11,7	54,7	44,4
Βαθμός αστικοποίησης									
Πυκνοκατοικημένη	34,4	11,7	0,76	26,3	9,1	0,51	17,6	29,8	23,1
Περιοχή μέσης πυκνότητας	10,2	13,5	0,88	9,0	12,1	0,68	6,9	33,3	30,0
Αραιοκατοικημένη	55,4	17,9	1,17	64,8	24,3	1,37	75,6	39,0	52,8
Σύνολο δείγματος	**ν=6.563**	**15,3**	**1,00**	**100,0**	**17,8**	**1,00**	**100,0**	**37,0**	**43,0**

μερικά πολύ χρήσιμα συμπεράσματα για τη σύσταση ενός πολύ μεγάλου μέρους του συνολικού επιπέδου αποστέρησης στη χώρα.

Η ανάλυση που προηγήθηκε οδηγεί σε μερικά πολύ χρήσιμα συμπεράσματα για τη δομή του κοινωνικού αποκλεισμού και της μακροχρόνιας φτώχειας, αλλά και για τα αίτια που μπορεί να οδηγήσουν ένα άτομο στην κατάσταση αυτή. Όσο χρήσιμη όμως και αν είναι, πρόκειται για μια απλή στατιστική περιγραφή των αποτελεσμάτων και αποτελεί το πρώτο βήμα για μια πληρέστερη κατανόηση των δύο φαινομένων. Πολλοί από τους παράγοντες που αναλύσαμε πιο πάνω σχετίζονται μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές ποιος είναι ο κυρίαρχος μηχανισμός που σπρώχνει ένα άτομο σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού ή μακροχρόνιας φτώχειας. Είναι επομένως αναγκαίο να γίνει μια ανάλυση *ceteris paribus* των αιτίων στη συνεισφορά τους στην πιθανότητα εμφάνισης κάποιου εκ των δύο φαινομένων κοινωνικής αποστέρησης. Στο τμήμα αυτό θα χρησιμοποιήσουμε ένα πολυμεταβλητό υπόδειγμα τύπου logit στο ισορροπημένο δείγμα της EU-SILC. Για τις ανάγκες του μοντέλου, στις δύο εκδοχές του για τα δύο διαφορετικά φαινόμενα, εξαρτημένη είναι η δυαδική μεταβλητή της μακροχρόνιας φτώχειας αρχικά και του σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος στη συνέχεια, ενώ ανεξάρτητες είναι οι μεταβλητές που παρουσιάστηκαν στους προηγούμενους πίνακες. Από τον κατάλογο των ανεξάρτητων αυτών μεταβλητών έχουμε αφαιρέσει τις ατομικές και κρατάμε στο μοντέλο εκείνες των υπεύθυνων – δεδομένης, όπως έχουμε πει, της πληροφόρησης η οποία παρέχεται κυρίως σε επίπεδο νοικοκυριού. Ο λόγος που αποφεύγουμε να χρησιμοποιήσουμε, για παράδειγμα, το εκπαιδευτικό επίπεδο του ατόμου και το εκπαιδευτικό επίπεδο του υπεύθυνου ταυτόχρονα στην ίδια εξίσωση είναι για να αποφύγουμε το πρόβλημα της πολυσυγγραμμικότητας, το οποίο προφανώς θα προέκυπτε και θα οδηγούσε τελικά σε μεροληπτικό υπολογισμό του τυπικού σφάλματος (biased standard errors).

Τα αποτελέσματα του μοντέλου αυτού για την εξίσωση της μακροχρόνιας φτώχειας παρουσιάζονται στον Πίνακα 12 και για την εξίσωση του κοινωνικού αποκλεισμού στον Πίνακα 13. Και στους δύο πίνακες στην πρώτη στήλη δίνεται η τιμή του συντελεστή, η οποία δεν έχει ιδιαίτερη ερμηνευτική αξία πέραν του προσήμου που φέρει και της στατιστικής σημαντικότητας που δίνεται στην τρίτη στήλη. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται η πιθανότητα απόρριψης της αρχικής υπόθεσης, ότι δηλαδή η τιμή του συντελεστή για μία συγκεκριμένη ομάδα

είναι ίση με αυτή του συντελεστή της ομάδας αναφοράς (μηδέν). Το μοντέλο logit όμως είναι εξαιρετικά χρήσιμο γιατί μας παρέχει τη δυνατότητα να υπολογίσουμε την αλλαγή στο όριο της πιθανότητας εμφάνισης μακροχρόνιας φτώχειας (ή κοινωνικού αποκλεισμού) όταν αλλάξει ένας μόνο από τους παράγοντες της ομάδας αναφοράς που χρησιμοποιούμε στο μοντέλο.[26]

Με άλλα λόγια, η σχετική πιθανότητα κατά την οποία ένα άτομο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά θα βιώνει μακροχρόνια φτώχεια (ή κοινωνικό αποκλεισμό) δίνεται από την πιθανότητα ότι θα είναι αποκλειόμενο διά την πιθανότητα ότι δεν θα είναι αποκλειόμενο. Η πληροφόρηση αυτή συνοψίζεται από τους λεγόμενους λόγους πιθανοτήτων (odds ratios), που παρουσιάζονται στη δεύτερη στήλη και απεικονίζουν το πόσο αλλάζει η πιθανότητα να βρεθεί κάποιος σε καθεστώς αποστέρησης (πολυδιάστατης ή εισοδηματικής) όταν ένα μόνο από τα χαρακτηριστικά (αυτό που αντικατοπτρίζει η συγκεκριμένη μεταβλητή) αλλάξει, με αμετάβλητους όλους τους υπόλοιπους παράγοντες. Τιμές μεγαλύτερες από το 1 στους λόγους πιθανοτήτων υποδηλώνουν αύξηση της πιθανότητας εμφάνισης μακροχρόνιας φτώχειας (ή κοινωνικού αποκλεισμού) σε σχέση με την ομάδα αναφοράς, ενώ τιμές μικρότερες από το 1 υποδηλώνουν μείωση.

Εστιάζοντας την προσοχή μας στα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στους Πίνακες 12 και 13 και όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του νοικοκυριού, αυξημένη πιθανότητα να βιώσουν κοινωνικό αποκλεισμό, στατιστικά σημαντική σε σχέση πάντα με την ομάδα αναφοράς, έχουν τα μέλη νοικοκυριών με γυναίκα ως υπεύθυνη ή/και υπεύθυνο νέο ηλικίας 17-24 ετών. Η αυξημένη πιθανότητα της ομάδας των 65 ετών και άνω (και στις δύο κατηγορίες) που είχε φανεί στα περιγραφικά στατιστικά αποτελέσματα, αν και επιβεβαιώνεται από τον μεγαλύτερο της μονάδας λόγο πιθανοτήτων (odds ratio), δεν περνά τον έλεγχο στατιστικής σημαντικότητας σε κανένα επίπεδο σφάλματος.

Ως προς την απασχόληση του υπεύθυνου του νοικοκυριού, εντυπωσιακό είναι το εύρημα ότι τα μέλη των νοικοκυριών με υπεύθυνο συνταξιούχο έχουν αφε-

26. Η ομάδα αναφοράς και στις δύο περιπτώσεις αποτελείται από άτομα με υπεύθυνο άνδρα, ηλικίας 41-64 ετών, που εργάζεται ως μισθωτός πλήρους απασχόλησης και έχει ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Επιπλέον, ο τύπος του νοικοκυριού είναι «ζευγάρι με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί» σε πυκνοκατοικημένη περιοχή στην Αττική.

νός στατιστικά σημαντική μικρότερη πιθανότητα έκθεσης στον κοινωνικό αποκλεισμό και αφετέρου στατιστικά σημαντική μεγαλύτερη πιθανότητα έκθεσης στη μακροχρόνια φτώχεια σε σύγκριση με τα άτομα της ομάδας αναφοράς με υπεύθυνο νοικοκυριού πλήρως απασχολούμενο. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον αυτό αποτέλεσμα χρήζει περαιτέρω ανάλυσης στο μέλλον. Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον προξενεί η στατιστικά σημαντική μειωμένη πιθανότητα έκθεσης που έχουν σε σχέση με την ομάδα αναφοράς τα μέλη νοικοκυριών με υπεύθυνο που εργάζεται στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση (κάτι που δεν επιβεβαιώνεται στην εξίσωση για τη μακροχρόνια φτώχεια), όπως και το φαινόμενο που είχε ήδη διαφανεί με την περιγραφική ανάλυση, να αποτελούν οι ελεύθεροι επαγγελματίες ομάδα υψηλού κινδύνου όσον αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια και χαμηλού κινδύνου όσον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αντιθέτως, δεν προκαλεί καμία έκπληξη η μεγάλη πιθανότητα κινδύνου μακροχρόνιας φτώχειας (στην περίπτωση του κοινωνικού αποκλεισμού δεν επιβεβαιώνεται σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας) των ατόμων με υπεύθυνο μερικώς απασχολούμενο μισθωτό σε σχέση με την ομάδα αναφοράς.

Στον τομέα της εκπαίδευσης δεν υπάρχει καμία έκπληξη και οποιαδήποτε απόκλιση από το να είναι κανείς μέλος σε νοικοκυριό με υπεύθυνο που έχει ολοκληρώσει μόνο την πρωτοβάθμια εκπαίδευση μειώνει σημαντικά την πιθανότητα έκθεσης στον κοινωνικό αποκλεισμό και στη μακροχρόνια φτώχεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πιθανότητα έκθεσης στη μακροχρόνια φτώχεια (κοινωνικό αποκλεισμό) μειώνεται, *ceteris paribus*, κατά 70% περίπου όταν ο υπεύθυνος έχει τελειώσει το λύκειο σε σχέση με την περίπτωση που έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό, ενώ σχεδόν μηδενίζεται όταν ο υπεύθυνος διαθέτει πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Όσον αφορά τον τύπο του νοικοκυριού, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά και τα λοιπά νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά έχουν στατιστικά σημαντική αυξημένη πιθανότητα έκθεσης στον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με την ομάδα αναφοράς που αποτελούν τα ζευγάρια με παιδιά. Ειδικά για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά η πιθανότητα αυτή αυξάνεται εντυπωσιακά, όπως φαίνεται και στον σχετικό πίνακα. Στην περίπτωση της μακροχρόνιας φτώχειας τα συμπεράσματα δεν είναι τόσο ξεκάθαρα και στατιστικά σημαντική διαφορά σε σχέση με την ομάδα αναφοράς φαίνεται να υπάρχει μόνο για τα νοικοκυριά χωρίς παιδιά προς τα κάτω. Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά μπαίνουν μεν με αυξημένη πιθανότητα φτώχειας

Πίνακας 12: Εκτίμηση μοντέλου logit της πιθανότητας μακροχρόνιας φτώχειας

Πληθυσμιακή ομάδα	Συντελεστής	Λόγοι πιθανοτήτων (Odds ratios)	p>|z|
Φύλο			
Άνδρας	–	1,00	–
Γυναίκα	0,645	1,91	0,000**
Ηλικία			
17-24 ετών	1,602	4,96	0,004**
25-40 ετών	0,185	1,20	0,422
41-64 ετών	–	1,00	–
65 ετών και άνω	0,380	1,46	0,164
Απασχόληση του υπεύθυνου του νοικοκυριού			
Υπάλληλος – πλήρης απασχόληση	–	1,00	–
Υπάλληλος – μερική απασχόληση	1,696	5,45	0,002**
Ελεύθερος επαγγελματίας	0,748	2,11	0,000**
Άνεργος	1,838	6,28	0,000**
Συνταξιούχος	0,512	1,67	0,034**
Δουλειά στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση	0,361	1,44	0,277
Εκπαίδευση του υπεύθυνου του νοικοκυριού			
Πρωτοβάθμια	–	1,00	–
Δευτεροβάθμια – κατώτερη	-0,367	0,69	0,114
Δευτεροβάθμια – ανώτερη	-1,174	0,31	0,000**
Μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια	-0,474	0,62	0,260
Τριτοβάθμια	-1,794	0,17	0,000**
Τύπος νοικοκυριού			
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (<65 ετών)	-0,255	0,77	0,264
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (>65 ετών)	-0,412	0,66	0,190
Άλλο νοικοκυριό χωρίς παιδιά	-1,184	0,31	0,000**
Μονογονεϊκό νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	0,367	1,44	0,455
Ζευγάρι με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	–	1,00	–
Άλλο νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	-0,240	0,79	0,345

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

(Συνέχεια από την προηγούμενη σελίδα)

Πληθυσμιακή ομάδα	Συντελεστής	Λόγοι πιθανοτήτων (Odds ratios)	p>|z|
Γεωγραφική περιφέρεια (NUTS_1)			
Βόρεια Ελλάδα	0,380	1,46	0,079*
Κεντρική Ελλάδα	0,277	1,32	0,262
Αττική	–	1,00	–
Νησιά Αιγαίου – Κρήτη	0,108	1,11	0,695
Βαθμός αστικοποίησης			
Πυκνοκατοικημένη			
Περιοχή μέσης πυκνότητας	0,035	1,04	0,903
Αραιοκατοικημένη	0,769	2,16	0,000**
Σταθερά	-2,249	–	0,000**
ν=6.563			
Pseudo R^2=0,1425			

** Στατιστικά σημαντική μεταβλητή σε επίπεδο σφάλματος 10%*

***Στατιστικά σημαντική μεταβλητή σε επίπεδο σφάλματος 5%*

Πίνακας 13: Εκτίμηση μοντέλου logit της πιθανότητας κοινωνικού αποκλεισμού

Πληθυσμιακή ομάδα	Συντελεστής	Λόγοι πιθανοτήτων (Odds ratios)	p>|z|
Φύλο			
Άνδρας	–	1,00	–
Γυναίκα	0,627	1,87	0,000**
Ηλικία			
17-24 ετών	1,595	4,93	0,000**
25-40 ετών	0,289	1,33	0,231
41-64 ετών	–	1,00	–
65 ετών και άνω	0,245	1,28	0,389
Απασχόληση του υπεύθυνου του νοικοκυριού			
Υπάλληλος – πλήρης απασχόληση	–	1,00	–
Υπάλληλος – μερική απασχόληση	0,732	2,08	0,162
Ελεύθερος επαγγελματίας	-0,660	0,52	0,002**
Άνεργος	1,454	4,28	0,000**
Συνταξιούχος	-0,776	0,46	0,003**
Δουλειά στο σπίτι ή στην οικογενειακή επιχείρηση	-0,654	0,52	0,038**

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

(Συνέχεια από την προηγούμενη σελίδα)

Πληθυσμιακή ομάδα	Συντελεστής	Λόγοι πιθανοτήτων (Odds ratios)	p>|z|
Εκπαίδευση του υπεύθυνου του νοικοκυριού			
Πρωτοβάθμια	–	1,00	–
Δευτεροβάθμια – κατώτερη	-0,886	0,41	0,000**
Δευτεροβάθμια – ανώτερη	-1,202	0,30	0,000**
Μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια	-2,694	0,07	0,000**
Τριτοβάθμια	-2,668	0,07	0,000**
Τύπος νοικοκυριού			
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (<65 ετών)	0,080	1,08	0,756
Ένας ή ζευγάρι ενηλίκων χωρίς παιδιά (>65 ετών)	0,351	1,42	0,271
Άλλο νοικοκυριό χωρίς παιδιά	0,257	1,29	0,328
Μονογονεϊκό νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	1,730	5,64	0,000**
Ζευγάρι με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	–	1,00	–
Άλλο νοικοκυριό με το λιγότερο 1 εξαρτώμενο παιδί	0,996	2,71	0,000**
Γεωγραφική περιφέρεια (NUTS_1)			
Βόρεια Ελλάδα	-0,070	0,93	0,733
Κεντρική Ελλάδα	-0,275	0,76	0,257
Αττική	–	1,00	–
Νησιά Αιγαίου – Κρήτη	0,412	1,51	0,095*
Βαθμός αστικοποίησης			
Πυκνοκατοικημένη	–	1,00	–
Περιοχή μέσης πυκνότητας	-0,099	0,91	0,708
Αραιοκατοικημένη	0,312	1,37	0,067*
Σταθερά	-1,552	–	0,000**
ν=6.563			
Pseudo R^2= 0,1495			

** Στατιστικά σημαντική μεταβλητή σε επίπεδο σφάλματος 10%*

***Στατιστικά σημαντική μεταβλητή σε επίπεδο σφάλματος 5%*

στο μοντέλο, η οποία όμως δεν περνά τον έλεγχο στατιστικής σημαντικότητας σε κανένα επίπεδο. Τέλος, αναφορικά με τις γεωγραφικές μεταβλητές, φαίνεται να υπάρχει σε σχέση με την Αττική μια οριακά στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της περιφέρειας των Νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης ως προς τον κοινωνικό αποκλεισμό, και της Βόρειας Ελλάδας ως προς τη μακροχρόνια φτώχεια· σημαντικές και οι δύο όμως μόνο σε επίπεδο σφάλματος 10%. Επιπλέον, όσον αφορά το επίπεδο αστικοποίησης, τα άτομα αραιοκατοικημένων, προφανώς αγροτικών, περιοχών εμφανίζονται να έχουν υψηλότερη πιθανότητα κινδύνου τόσο μακροχρόνιας φτώχειας όσο και κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με την ομάδα αναφοράς.

5. Οι αναδιανεμητικές συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων

Ένα από τα βασικότερα εργαλεία κοινωνικής πολιτικής που έχει στη διάθεσή του το κράτος για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις. Στο μέρος αυτό θα εξετάσουμε τις μακροχρόνιες αναδιανεμητικές συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων χρησιμοποιώντας τα εισοδηματικά στοιχεία της EU-SILC για την περίοδο ανάλυσης. Οι συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων υπολογίζονται συγκρίνοντας την κατανομή του μακροχρόνιου εισοδήματος, όπως το έχουμε ορίσει στα προηγούμενα, με δύο υποθετικές κατανομές:

(i) την κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος έχοντας αφαιρέσει τελείως τις κοινωνικές μεταβιβάσεις,

(ii) την κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος έχοντας μειώσει οριζόντια όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις κατά 10%.

Τα αποτελέσματα της πρώτης κατανομής παρουσιάζονται για συγκριτικούς και μόνο λόγους, δεδομένου ότι αν δεν υπήρχαν καθόλου κοινωνικές μεταβιβάσεις πολλά άτομα θα είχαν αναγκαστεί να κάνουν τελείως διαφορετικές επιλογές για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Τα αποτελέσματα της δεύτερης κατανομής εκτιμούν κατ' ουσίαν τα οριακά αποτελέσματα που θα έχει στην κατανομή του εισοδήματος μια οριζόντια «μικρή αλλά σημαντική» μείωση της τάξης του 10% σε όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, μια υπόθεση σαφώς πιο ρεαλιστική από την κατανομή (i). Βεβαίως, και στην περίπτωση (ii) μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι τα άτομα θα προσπαθούσαν να τροποποιήσουν κάποια από τα ιδιωτικά τους εισοδήματα για να αντιμετωπίσουν το σοκ της οριζόντιας μείωσης όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά 10% (όπως, για παράδειγμα, με περισσότερα εισοδήματα από εργασία). Σε κάθε περίπτωση όμως και μην έχοντας στοιχεία για την προσφορά εργασίας την περίοδο αναφοράς, οι υπολογισμοί που βασί-

ζονται στη σύγκριση της κατανομής (ii) με το διαθέσιμο εισόδημα αποτελούν μια καλή πρώτη προσέγγιση στη μέτρηση των αναδιανεμητικών συνεπειών των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Ένα δεύτερο επίπεδο διάκρισης στις συγκρίσεις που γίνονται μεταξύ των παραπάνω κατανομών αφορά τον υπολογισμό των κοινωνικών μεταβιβάσεων (α) συνολικά, συμπεριλαμβανομένων και των συντάξεων, και (β) κρατώντας μόνο τις στοχευμένες κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων. Είναι λογικό να επιχειρηθεί αυτός ο διαχωρισμός δεδομένης της φύσης των συντάξεων ως μηχανισμού που σε ένα μέρος μόνο αποτελεί τυπικά κοινωνική μεταβίβαση.

Στον Πίνακα 14 παρουσιάζονται τα πρώτα περιγραφικά αποτελέσματα για το απόλυτο ύψος των κοινωνικών μεταβιβάσεων[27] καθώς και για το μερίδιό τους στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα. Τα νούμερα αυτά υπολογίζονται τόσο για το σύνολο του πληθυσμού (προσμετρώντας ή μη τις συντάξεις στις κοινωνικές μεταβιβάσεις) όσο και για τις δύο υποκατηγορίες των μακροχρόνια φτωχών και των ατόμων σε διαχρονική αποστέρηση (υψηλός κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού). Φαίνεται ότι στην Ελλάδα σε συντριπτικό μέρος (την περίοδο αναφοράς 2004-2007) οι κοινωνικές μεταβιβάσεις περνάνε κατά κύριο λόγο μέσα από το συνταξιοδοτικό σύστημα. Οι μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων αποτελούν περίπου το ένα δέκατο του συνόλου και φτάνουν μόλις στο 3,3% του διαθέσιμου εισοδήματος, ενώ το νούμερο αυτό αυξάνεται στο 27,1% όταν προστεθούν και οι συντάξεις. Παρατηρώντας τις συνολικές μεταβιβάσεις, ενώ αυτές αυξάνονται ως ποσοστό του εισοδήματος από το 27,1% στο σύνολο στο 48,9% για τους μακροχρόνια φτωχούς και στο 39,9% για τα άτομα σε διαχρονική αποστέρηση, το απόλυτο ύψος τους έχει μειωθεί στις δύο κατηγορίες σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η μείωση αυτή οφείλεται βεβαίως στις συντάξεις, οι οποίες συνδέονται με το εισόδημα, και είναι λογικό όσο μετακινείται κανείς προς το πάνω μέρος της εισοδηματικής κατανομής το ανταποδοτικό μέρος των συντάξεων να αυξάνεται (και να μειώνεται ή να παραμένει σχετικά σταθερό το επιδοματικό μέρος). Από την άλλη πλευρά, κάποιου είδους στόχευση φαίνεται να υπάρχει στο σύστημα ως προς τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Το σύνολο των κοινωνι-

27. Πρόκειται για το μέσο ύψος των μεταβιβάσεων στο νοικοκυριό κατά την τριετή περίοδο αναφοράς της ανάλυσής μας υπολογισμένες σε ισοδύναμα ενηλίκων χρησιμοποιώντας τις τροποποιημένες κλίμακες ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ (modified OECD equivalence scales).

Πίνακας 14: Ποσοστό (%) των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα

	Μερίδιο των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα	Μερίδιο των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των μακροχρόνια φτωχών	Μερίδιο των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των ατόμων σε διαχρονική αποστέρηση
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις	*3111,6*	*2053,1*	*2662,0*
	27,1	**48,9**	**39,9**
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην συντάξεων	*373,5*	*427,5*	*677,3*
	3,3	**10,2**	**10,2**

Σημείωση: Η πρώτη γραμμή σε κάθε κελί δείχνει τη μέση τιμή των κατά κεφαλήν (σε ισοδύναμα ενηλίκων) κοινωνικών μεταβιβάσεων σε ευρώ. Η δεύτερη δείχνει τις μεταβιβάσεις σαν ποσοστό στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα.

κών μεταβιβάσεων πλην των συντάξεων προς τις δύο ευπαθείς ομάδες αυξάνεται τόσο ως ποσοστό του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος (τριπλασιάζεται) όσο και ως απόλυτο νούμερο.

Συνάγεται από τα παραπάνω ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή στο εισόδημα των αποστερημένων και των δύο κατηγοριών έναντι όλων των υπόλοιπων ατόμων. Είναι λογικό λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι τείνουν να αμβλύνουν τη συνολική εισοδηματική ανισότητα. Για έναν όμως πιο λεπτομερή έλεγχο της υπόθεσης αυτής παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των δύο επόμενων πινάκων. Στον Πίνακα 15 η πρώτη στήλη απεικονίζει τη μέτρηση της ανισότητας με τη χρήση δύο διαφορετικών δεικτών, του *Gini* και του *Atkinson*, που χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη βιβλιογραφία. Αυτό που έχει σημασία να δει κανείς εδώ είναι οι συγκρίσεις οι οποίες γίνονται στα δύο διαφορετικά σενάρια που αναφέρθηκαν προηγουμένως, τα αποτελέσματα των οποίων φαίνονται στη δεύτερη και την τρίτη στήλη. Έτσι, η ποσοστιαία μείωση στην ανισότητα, σύμφωνα με το δείκτη *Gini*, που αποδίδεται στο σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι 35,2%, ενώ το ποσοστό αυτό πέφτει μόλις στο 5,4% όταν αφαιρέσουμε τις συντάξεις από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Τα αντίστοιχα αποτελέσματα όταν λάβουμε υπόψη μας το δείκτη *Atkinson* είναι σαφώς εντονότερα και ο λόγος είναι ότι ο συγκεκριμένος δείκτης είναι εξαιρετικά πιο ευαίσθητος σε αλλαγές στα άκρα της εισοδηματικής κατανομής. Σε ό,τι έχει να κάνει με τα

Πίνακας 15: Συμμετοχή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην κατανομή του εισοδήματος

	Κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών μεταβιβάσεων	Ποσοστιαία (%) μείωση στην ανισότητα που αποδίδεται στις κοινωνικές μεταβιβάσεις	Ποσοστιαία (%) αύξηση στην ανισότητα που θα επέφερε μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά 10%
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις			
δείκτης *Atkinson (e=0.5)*	0,088	66,5	3,8
δείκτης *Gini*	0,327	35,2	1,9
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην συντάξεων			
δείκτης *Atkinson (e=0.5)*	0,088	11,9	0,9
δείκτης *Gini*	0,327	5,4	0,5

οριακά αποτελέσματα που θα είχε μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων, φαίνεται ότι αυτή θα οδηγούσε, όσον αφορά τις συνολικές κοινωνικές μεταβιβάσεις, σε αύξηση της ανισότητας κατά 1,9% με βάση το δείκτη *Gini* και σε αύξηση 3,8% με βάση το δείκτη *Atkinson*. Τα αντίστοιχα ποσοστά αν δεν λάβουμε υπόψη μας τις συντάξεις σχεδόν εκμηδενίζονται, δηλαδή 0,5% αύξηση στην ανισότητα με βάση τον *Gini* και 0,9% με βάση το δείκτη *Atkinson*.

Θα περίμενε κανείς λογικά οι αναδιανεμητικές επιδράσεις κάθε κατηγορίας κοινωνικών μεταβιβάσεων να είναι συνάρτηση και του ύψους της συνολικής δαπάνης στη συγκεκριμένη κατηγορία σε σχέση με το διαθέσιμο εισόδημα. Για να διαπιστώσουμε αυτού του είδους τις επιδράσεις, επιχειρούμε στον Πίνακα 16 μια κατάτμηση των συνολικών αναδιανεμητικών επιδράσεων των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη συνολική ανισότητα ανά κατηγορία μεταβιβάσεων.[28] Ακολουθώντας τους Pyatt et al. (1980), υποθέτουμε ότι υπάρχουν K συνιστώσες του εισοδήματος του νοικοκυριού που προέρχονται από διαφορετικές πηγές. Αν ο συνολικός πληθυσμός καταταγεί σε αύξουσα σειρά με βάση το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα σε ισοδύναμα ενηλίκων, τότε ο δείκτης *Gini* μπορεί να γραφτεί ως:

28. Για κριτική της τεχνικής που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη βλ. Shorrocks (1982, 1983) και Cowell (2000), όπως και τις σχετικές παραπομπές που αναφέρονται στο τελευταίο.

$$G = \sum_{k=1}^{K} \frac{m_k}{m} R_k G_k \quad (2)$$

όπου m είναι το μέσο διαθέσιμο εισόδημα σε ισοδύναμα ενηλίκων και m_k είναι η τιμή της εισοδηματικής συνιστώσας k ($k=1,2,3,\ldots,K$), G_k είναι ο δείκτης *Gini* για τη συνιστώσα k και R_k είναι ο σχετικός συντελεστής συσχέτισης της συνιστώσας k. Αυτός ο συντελεστής ορίζεται ως ο λόγος της συνδιακύμανσης ανάμεσα στην κατανομή της συνιστώσας k (y_k) και της βαθμίδας (rank) της μήτρας των συνολικών εισοδημάτων (r) διά τη συνδιακύμανση ανάμεσα στη συνιστώσα k (y_k) και τη βαθμίδα της μήτρας της ίδιας της συνιστώσας (r_k), δηλαδή:

$$R_k = \frac{cov(y_k, r)}{cov(y_k, r_k)} \quad (3)$$

Στη συνέχεια, διαιρώντας και τα δύο μέρη της Εξίσωσης (3) με G, παίρνουμε:

$$\sum_{k=1}^{K} w_k g_k = 1 \quad (4)$$

όπου $w_k = m_k/m$ είναι το μερίδιο της εισοδηματικής συνιστώσας k στο συνολικό εισόδημα και $g_k = R_k(G_k/G)$ είναι ο σχετικός δείκτης συγκέντρωσης (relative concentration coefficient) της συνιστώσας k στη συνολική ανισότητα. Μια ίση ποσοστιαία αύξηση σε όλες τις συνιστώσες k θα έχει σαν συνέπεια, *ceteris paribus*, μια αύξηση ή μείωση στη συνολική ανισότητα ανάλογα με το αν το g_k είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο της μονάδας. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας την Εξίσωση (2) μπορούμε να υπολογίσουμε την ελαστικότητα του G σε σχέση με μια ποσοστιαία οριακή μεταβολή σε κάποια από τις συνιστώσες k.

$$e_k = \left(\frac{dG}{dm_k}\right)\left(\frac{m_k}{G}\right) = w_k g_k - w_k \quad (5)$$

Ο Πίνακας 16 συνοψίζει τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων για τα w_k, g_k, και e_k. Εκτιμώνται αποτελέσματα για όλες τις συνιστώσες των κοινωνικών μεταβιβάσεων, όπως τα επιδόματα υγείας και τα αναπηρικά, τα οικογενειακά, τα επιδόματα ανεργίας και τέλος τα υπόλοιπα επιδόματα, τα οποία περιλαμβάνουν επιδόματα κατοικίας, φοιτητικά κ.λπ. Τέλος, εκτιμήσεις παρουσιάζονται για το σύνολο των παραπάνω επιδομάτων αλλά και για τις συντάξεις. Από την πρώτη στήλη είναι φανερό αυτό που είναι ήδη γνωστό και για τα προηγούμενα, ότι οι συντάξεις αποτελούν μακράν το μεγαλύτερο τμήμα, με ποσοστό 23%, του συ-

Πίνακας 16: Συμμετοχή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα και στην αθροιστική ανισότητα

	w_k	g_k	e_k
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων)	0,033	-0,393	-0,045
Συντάξεις	0,230	0,485	-0,119
Επιδόματα υγείας – αναπηρικά επιδόματα	0,011	-0,413	-0,016
Οικογενειακά επιδόματα	0,010	-0,390	-0,013
Επιδόματα ανεργίας	0,006	-0,452	-0,009
Λοιπά επιδόματα	0,006	-0,295	-0,007

νολικού μακροχρόνιου ισοδύναμου εισοδήματος του νοικοκυριού κάθε ατόμου. Ακολουθούν, με σειρά συμμετοχής, τα επιδόματα υγείας, τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα ανεργίας και τέλος τα λοιπά επιδόματα. Όσον αφορά τις αναδιανεμητικές τους επιδράσεις, μελετώντας τα g_k βλέπουμε ότι όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν αναδιανεμητικές συνέπειες και συντείνουν στη μείωση της ανισότητας στην Ελλάδα, αφού οι τιμές του g_k είναι για όλες τις μεταβιβάσεις μικρότερες της μονάδας. Μάλιστα, με εξαίρεση τις συντάξεις όλες οι υπόλοιπες παίρνουν αρνητικές τιμές για το g_k. Η θετική τιμή 0,485 για τις συντάξεις σημαίνει ότι ναι μεν οι συντάξεις στην Ελλάδα έχουν πράγματι αναδιανεμητική επίδραση, από την άλλη μεριά όμως η επίδραση αυτή είναι σαφώς μικρότερη από την επίδραση των υπόλοιπων πιο στοχευμένων μεταβιβαστικών πληρωμών. Ωστόσο, η τεράστια διαφορά του w_k μεταξύ των συντάξεων και όλων των υπόλοιπων επιδομάτων και μεταβιβάσεων έχει σαν συνέπεια –παρόλο που το g_k παίρνει την παραπάνω τιμή– η ελαστικότητα e_k να είναι σε απόλυτους όρους μεγαλύτερη για τις συντάξεις απ' ό,τι για τις υπόλοιπες μεταβιβαστικές πληρωμές.

Οι δύο τελευταίοι πίνακες της παρούσας μελέτης είναι αφιερωμένοι στις συνέπειες που έχουν οι μεταβιβαστικές πληρωμές στη μακροχρόνια φτώχεια. Εκτός από το ποσοστό φτώχειας (headcount ratio), χρησιμοποιούμε και έναν επιπλέον, πιο σύνθετο, δείκτη, ο οποίος δεν καταμετρά απλώς το ποσοστό των ατόμων που πέφτουν κάτω από το όριο φτώχειας, αλλά ακόμη δίνει βαρύτητα και στην απόσταση που έχουν οι φτωχοί από το όριο φτώχειας. Ο εν λόγω δείκτης των Foster, Greer και Thorbecke (δείκτης *FGT*) (βλ. Foster et al. [1984]) ορίζεται ως:

$$F = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\left(\frac{z-x_i}{z}\right)^a \qquad (6)$$

όπου z είναι η γραμμή φτώχειας, n το μέγεθος του πληθυσμού, x_i είναι μια μεταβλητή που παίρνει την τιμή, για κάθε άτομο, του διαθέσιμου οικογενειακού του εισοδήματος σε όρους ισοδύναμων ενηλίκων αν αυτό είναι μικρότερο από το όριο φτώχειας, και z αν το προαναφερθέν εισόδημα είναι μεγαλύτερο από το όριο φτώχειας. Η τιμή a είναι μια παράμετρος αποστροφής της φτώχειας. Για τις ανάγκες της μελέτης έχει τεθεί $a=2$. Το όριο φτώχειας, τέλος, έχει τεθεί και εδώ στο 60% της διαμέσου της κατανομής του ισοδύναμου εισοδήματος.

Ο Πίνακας 17, όπως έγινε και στην περίπτωση της ανισότητας, συνοψίζει τις συνέπειες που έχουν στη φτώχεια τα δύο διαφορετικά σενάρια τα οποία έχουμε περιγράψει στην αρχή αυτού του μέρους. Η πρώτη στήλη δίνει τις μετρήσεις της μακροχρόνιας φτώχειας, με βάση τους δύο δείκτες, για την κατανομή του ισοδύναμου εισοδήματος συμπεριλαμβανομένων όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Στη δεύτερη παρουσιάζονται οι συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη μείωση της φτώχειας –με την εκτίμηση των ίδιων δεικτών– για την κατανομή των εισοδημάτων έχοντας αφαιρέσει το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων (πάνω) ή το σύνολο των μεταβιβάσεων πλην των συντάξεων (κάτω). Έτσι, το ποσοστό φτώχειας μειώνεται κατά 58,3% ή 20,3% αν δεν λάβουμε υπόψη τις συντάξεις, ενώ τα νούμερα αυτά γίνονται ακόμη πιο μεγάλα αν για τους αντίστοιχους υπολογισμούς χρησιμοποιηθεί ο πολύ πιο ευαίσθητος στις αποστάσεις από τη γραμμή φτώχειας δείκτης *FGT*. Στην τρίτη στήλη επαναλαμβάνουμε την άσκηση για τις οριακές συνέπειες που θα έχει μια μικρή αλλά σημαντική μείωση

Πίνακας 17: Συμμετοχή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη μακροχρόνια φτώχεια

	Κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών μεταβιβάσεων	**Ποσοστιαία (%) μείωση στη μακροχρόνια φτώχεια που αποδίδεται στις κοινωνικές μεταβιβάσεις**	**Ποσοστιαία (%) αύξηση στη μακροχρόνια φτώχεια που θα επέφερε μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά 10%**
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις			
Ποσοστό (%) φτώχειας	17,8	58,3	10,4
FGT(2) (*100)	2,005	92,2	16,6
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην συντάξεων			
Ποσοστό (%) φτώχειας	17,8	20,3	3,7
FGT(2) (*100)	2,005	39,9	3,3

Πίνακας 18: Συμμετοχή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη συνολική μακροχρόνια φτώχεια – Ποσοστιαία (%) μεταβολή στο δείκτη *FGT(2)*

	Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις ως ποσοστό (%) του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος	Ποσοστιαία (%) μείωση στη μακροχρόνια φτώχεια που αποδίδεται στις κοινωνικές μεταβιβάσεις	Ποσοστιαία (%) αύξηση στη μακροχρόνια φτώχεια που θα επέφερε μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά 10%
Όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων)	3,3	39,9	3,3
Συντάξεις	23,0	90,0	12,4
Επιδόματα υγείας – αναπηρικά επιδόματα	1,1	24,1	1,3
Οικογενειακά επιδόματα	1,0	13,2	1,2
Επιδόματα ανεργίας	0,6	6,8	0,5
Λοιπά επιδόματα	0,6	4,1	0,3

των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη μακροχρόνια φτώχεια αυτή τη φορά. Έτσι, αν μειώναμε συνολικά τις μεταβιβάσεις (συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων) κατά 10%, η φτώχεια με βάση το δείκτη *FGT* θα αυξανόταν κατά 16,6%, ενώ αν εξαιρούσαμε τις συντάξεις από τη μείωση αυτή η αύξηση της φτώχειας θα έφτανε μόλις στο 3,3%, επιβεβαιώνοντας τις αναδιανεμητικές συνέπειες των συντάξεων και μέσω της επίδρασής τους στη μακροχρόνια φτώχεια.

Αυτή η παρατήρηση γίνεται άμεσα σαφής και στον Πίνακα 18, όπου υπολογίζονται οι συνέπειες των δύο σεναρίων σε όλη τη λίστα των κοινωνικών μεταβιβάσεων που είδαμε και νωρίτερα στην ανάλυση της ανισότητας. Η πρώτη στήλη του Πίνακα 18 είναι ίδια με την αντίστοιχη του Πίνακα 16 και δίνει το ύψος της κάθε μεταβίβασης σαν ποσοστό στο διαθέσιμο ισοδύναμο εισόδημα. Από τη δεύτερη στήλη είναι σαφείς οι συντριπτικές, λόγω μεγέθους, συνέπειες των συντάξεων στη μείωση της φτώχειας: 90% έναντι του 39,9% όλων των υπόλοιπων μεταβιβάσεων μαζί. Στην ανάλυση πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι συντάξεις φτάνουν στο 23% του ισοδύναμου εισοδήματος, ενώ όλες οι υπόλοιπες μεταβιβάσεις μόλις στο 3,3% του ισοδύναμου εισοδήματος. Φαίνεται εύκολα ότι, *ceteris paribus*, οι πιο στοχευμένες μεταβιβάσεις θα ήταν δυνατόν να έχουν ισοδύναμες με τις

συντάξεις συνέπειες στη μακροχρόνια φτώχεια, με μικρότερη συμμετοχή (απ' ό,τι οι συντάξεις) στο διαθέσιμο εισόδημα. Τέλος, όσον αφορά τις οριακές συνέπειες που θα έχει στη μακροχρόνια φτώχεια μια μικρή αλλά σημαντική μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων, μια οριζόντια μείωση της τάξης του 10% στις συντάξεις θα είχε ως συνέπεια την αύξηση κατά 12,4% της μακροχρόνιας φτώχειας, ενώ το ίδιο νούμερο φτάνει στο 3,3% για όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές μεταβιβάσεις. Η διαφορά και εδώ (λαμβάνοντας υπόψη και τα αποτελέσματα του δεύτερου σεναρίου) εν πολλοίς οφείλεται και στην πολύ πιο μεγάλη συμμετοχή των συντάξεων στο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα έναντι των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων.

6. Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη ανέλυσε τις ομοιότητες και τις διαφορές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα χρησιμοποιώντας δεδομένα από την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για την περίοδο 2004-2007. Τα αποτελέσματα της μελέτης αποδεικνύουν ότι, ενώ υπάρχει σημαντική επικάλυψη ανάμεσα στο φαινόμενο της φτώχειας και εκείνο του κοινωνικού αποκλεισμού, σε καμία περίπτωση αυτά δεν ταυτίζονται. Με βάση το κριτήριο του σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος, το οποίο αναπτύχθηκε στην εμπειρική ανάλυση, η επικάλυψη μεταξύ των δύο φαινομένων στο σύνολο του πληθυσμού βρίσκεται γύρω στο 40% για τις δύο ομάδες αποστέρησης. Συγκεκριμένα, 37% των μακροχρόνια φτωχών παρουσιάζουν ταυτόχρονα και υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και, αντιστρόφως, 43% των αποστερημένων είναι ταυτόχρονα μακροχρόνια φτωχοί.

Πιο αναλυτικά, στους επιμέρους δείκτες, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η αποστέρηση τόσο στην κατοχή διαρκών καταναλωτικών αγαθών όσο και στην κάλυψη βασικών και στεγαστικών αναγκών συνδέεται άμεσα με τη χρηματική φτώχεια. Παρατηρείται όμως ότι η αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών παρουσιάζει περισσότερες διαφοροποιήσεις σε σχέση με αυτή στην κατοχή αγαθών, καθώς βασίζεται στην υποκειμενική εκτίμηση του νοικοκυριού για το αν έχει τη δυνατότητα να καλύψει κάποιες συγκεκριμένες ανάγκες του.

Γενικά, στο σύνολο του πληθυσμού περισσότερα από τα μισά άτομα του δείγματος δεν παρουσιάζουν αποστέρηση με βάση κανένα από τα τρία στατικά κριτήρια. Το ποσοστό που παρουσιάζει αποστέρηση σε έναν τουλάχιστον δείκτη κυμαίνεται μεταξύ του 47,6% το 2005 και του 39,5% το 2007, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους φτωχούς είναι εξαιρετικά υψηλά, όλα μεγαλύτερα του 70%. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ένα σεβαστό ποσοστό των φτωχών, το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 7,2% και 11,7%, βιώνει αποστέρηση και στους τρεις στατικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται.

Ορίζοντας το δείκτη *πολυδιάστατης αθροιστικής αποστέρησης* ως αποστέρηση σε τουλάχιστον δύο από τους τρεις στατικούς δείκτες, το ποσοστό ξεκινά από το 19,3% το 2004 για να πέσει αισθητά στο 14,9% το 2007. Τα αντίστοιχα ποσοστά στους φτωχούς κινούνται αισθητά υψηλότερα, από 39,2% το 2004 σε 34,1% το 2007.

Όταν λαμβάνουμε υπόψη τη διάσταση του χρόνου, το 75,5% του πληθυσμού δεν παρουσιάζει πολυδιάστατη αποστέρηση σε κανένα από τα τρία κύματα παρατηρήσεων. Το 24,5% βιώνει πολυδιάστατη αποστέρηση τουλάχιστον μία φορά στα τρία χρόνια, ενώ το 9,2% και στα τρία χρόνια. Επιπλέον, αποδεικνύεται η στενή σύνδεση της μακροχρόνιας φτώχειας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς ένας στους δύο μακροχρόνια φτωχούς παρουσιάζει σωρευτική αποστέρηση τουλάχιστον μία φορά στα τρία χρόνια. Από τους τελευταίους μάλιστα, παραπάνω από τους μισούς παρουσιάζουν πολυδιάστατη αποστέρηση και στα τρία υπό εξέταση έτη. Ο δείκτης *σωρευτικού διαχρονικού μειονεκτήματος*, ως το κριτήριο του να βιώνει κανείς πολυδιάστατη αθροιστική αποστέρηση σε τουλάχιστον δύο από τα τρία χρόνια της ανάλυσης, κατατάσσει το 15,3% του δείγματος ως πληθυσμό υψηλού ρίσκου κοινωνικού αποκλεισμού. Το ποσοστό αυτό υπερδιπλασιάζεται στην περίπτωση των μακροχρόνια φτωχών και φτάνει το 37%.

Από τη μελέτη των προσδιοριστικών παραγόντων μέσω της ανάλυσης τύπου logit φαίνεται ότι αυξημένη πιθανότητα να βιώσουν μακροχρόνια φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό έχουν τα νοικοκυριά με υπεύθυνο νέο ή/και γυναίκα ως υπεύθυνη καθώς και τα νοικοκυριά με άνεργο υπεύθυνο ή υπεύθυνο υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης στην εργασία του (μόνο για τη φτώχεια). Όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο του υπεύθυνου του νοικοκυριού τόσο μειώνονται οι πιθανότητες να βιώσει το νοικοκυριό φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό. Οι μονογονεϊκές οικογένειες έχουν ξεκάθαρα υψηλότερη πιθανότητα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ ο κίνδυνος για φτώχεια αυξάνεται και στις οικογένειες με εξαρτώμενα παιδιά, χωρίς όμως το αποτέλεσμα να είναι στατιστικά σημαντικό για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Τέλος, τα νοικοκυριά σε αραιοκατοικημένες περιοχές έχουν υψηλότερες πιθανότητες να βιώσουν μακροχρόνια φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ τα νοικοκυριά που διαμένουν στα Νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη παρουσιάζουν στατιστικά υψηλότερη πιθανότητα να βιώσουν κοινωνικό αποκλεισμό από τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, όχι όμως και μακροχρόνια φτώχεια.

Τα βασικότερα αποτελέσματα της ανάλυσης των αναδιανεμητικών επιπτώσεων των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι τα ακόλουθα: Πρώτον, όπως είναι ήδη γνωστό από προηγούμενες έρευνες για άλλες χρονικές περιόδους και για την περίοδο αναφοράς 2004-2007, το συντριπτικό μέρος των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην Ελλάδα περνούν κατά κύριο λόγο μέσα από το συνταξιοδοτικό σύστημα. Οι μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων φτάνουν μόλις στο 3,3% του διαθέσιμου εισοδήματος, ενώ όταν προστεθούν και οι συντάξεις φτάνουν στο 27,1%. Δεύτερον, το μερίδιο των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των μακροχρόνια φτωχών είναι μόλις 10%, και 50% αν συμπεριληφθούν και οι συντάξεις. Τρίτον, η ποσοστιαία μείωση στην ανισότητα, σύμφωνα με το δείκτη *Gini*, που αποδίδεται στο σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι 35,2%, ενώ το ποσοστό αυτό πέφτει μόλις στο 5,4% όταν αφαιρέσουμε τις συντάξεις από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Τέταρτον, μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων φαίνεται ότι θα οδηγούσε σε αύξηση της ανισότητας κατά 1,8% με βάση το δείκτη *Gini* και 3,8% με βάση το δείκτη *Atkinson*. Αν δεν λάβουμε υπόψη τις συντάξεις, η επίδραση εκμηδενίζεται. Πέμπτον, όταν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις διασπώνται σε κατηγορίες ανάλογα με τη συμβολή τους στο κατά κεφαλήν ισοδύναμο οικογενειακό εισόδημα, οι συντάξεις αποτελούν τη μεγαλύτερη –από άποψη συμμετοχής– μεταβίβαση, με ποσοστό 23%, και ακολουθούν τα επιδόματα υγείας, τα οικογενειακά, τα επιδόματα ανεργίας και τέλος τα λοιπά επιδόματα. Έκτον, η ποσοστιαία μείωση στη μακροχρόνια φτώχεια που αποδίδεται στις κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι 58% αν συμπεριληφθούν και οι συντάξεις και 23% χωρίς αυτές. Έβδομον, η ποσοστιαία αύξηση στη μακροχρόνια φτώχεια που θα επέφερε μια οριζόντια μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά 10% είναι 10,4% αν η μείωση συμπεριλαμβάνει και τις συντάξεις και 3,7% αν δεν τις συμπεριλαμβάνει.

Σε όρους σχεδιασμού πολιτικής, η μη ταύτιση των δύο φαινομένων, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, υπαγορεύει ένα συνδυασμό επιδοματικών πολιτικών με άλλες πολιτικές –για παράδειγμα, εκπαιδευτικές πολιτικές και πολιτικές κατάρτισης, καθώς και άλλες προνομιακές πολιτικές, όπως παροχές σε είδος– προκειμένου να υπάρξει συγκεκριμένη στόχευση των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων. Ταυτόχρονα, η μακροχρόνια διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού και το γεγονός ότι η μακροχρόνια φτώχεια συνδέεται πιο στενά με αυτόν –ενώ υπάρχουν και από άλλες έρευνες ενδείξεις για μια ενδογενή αναπαραγωγή

του φαινομένου– υπαγορεύουν την έγκαιρη αντιμετώπιση από την πρώτη περίοδο κατά την οποία τα άτομα βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα συμπεράσματα σχετικά με τη χαμηλή αποτελεσματικότητα των κοινωνικών μεταβιβάσεων οφείλονται σίγουρα στο χαμηλό ύψος αυτών ως ποσοστό του κατά κεφαλήν διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος, αλλά θα πρέπει να μελετηθεί και περαιτέρω η αποτελεσματικότητά τους ως προς τη στόχευση αυτών που πραγματικά βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Σε γενικότερες γραμμές, προκύπτει ότι η αντίληψη της φτώχειας ως πολυδιάστατου φαινομένου με αντιστοιχίες προς τον κοινωνικό αποκλεισμό διευρύνει τόσο τις απαιτήσεις όσο και το πεδίο εφαρμογής κοινωνικών πολιτικών προς πιο στοχευμένες πολιτικές σε συγκεκριμένες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και προς το συνδυασμό διαρθρωτικών και επιδοματικών πολιτικών που θα μειώσουν τη μακροχρόνια διάσταση, την αυτοτροφοδότηση και τη διαγενεακή αναπαραγωγή των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία

Addabbo, T. and Baldini, M. (2000). "Poverty dynamics and social transfers in Italy in the early 1990s", *International Journal of Manpower*, 21 (3-4), pp. 291-321.

Alkire, S. and Foster, J. (2011). "Counting and multidimensional poverty measurement", *Journal of Public Economics*, 95 (7-8), pp. 476-487.

Anand, S. and Sen, A. K. (1997). "Concepts of human development and poverty: A multidimensional perspective", New York: UNDP.

Andriopoulou, E. and Tsakloglou, P. (2011). "Once poor, always poor? Do initial conditions matter? Evidence from the ECHP", IZA Discussion Paper Series 5971, Institute for the Study of Labor, Bonn.

Atkinson, A. B. (1998). "Social exclusion, poverty and unemployment", CASE 4, Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, London.

Atkinson, A. B. (2002). "Evaluation of national action plans on social inclusion: The role of EUROMOD", EM1/02, Department of Applied Economics, Cambridge.

Atkinson, A. B., Cantillon, B., Marlier, E. and Nolan, B. (2002). *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*, Oxford: Oxford University Press.

Atkinson, A. B., Cantillion, B., Marlier, E. and Nolan, B. (2005). "Taking forward the EU social inclusion process", Presidence Luxembourgeoise du Conseil de l' Union Europeenne, Luxembourg.

Atkinson, A. B., Marlier, E. and Nolan, B. (2004). "Indicators and targets for social inclusion in the European Union", *Journal of Common Market Studies*, 42 (1), pp. 47-75.

Ayllón, S. (2009). "Modelling state dependence and feedback effects between poverty, employment and parental home emancipation among European youth", SOEP Papers on Multidisciplinary Panel Data Research, DIW, Berlin.

Azpitarte, F. (2012). "Measuring poverty using both income and wealth: A cross-country comparison between the U.S. αnd Spain", *Review of Income and Wealth*, 58 (1), pp. 24-50.

Belhadj, B. (2012). "New weighting scheme for the dimensions in multidimensional poverty indices", *Economics Letters*, 116 (3), pp. 304-307.

Betti, G., D'Agostino, A. and Neri, L. (2000). "Panel regression models for measuring multidimensional poverty dynamics", Dipartimento Metodi Quantitativi, Universita di Siena, Siena.

Biewen, M. (2009). "Measuring state dependence in individual poverty histories when there is feedback to employment status and household composition", *Journal of Applied Econometrics*, 24 (7), pp. 1095-1116.

Blanchflower, D. G. and Oswald, A. J. (2004). "Well-being over time in Britain and the United States", *Journal of Public Economics*, 88 (7-8), pp. 1359-1386.

Bossert, W., Chakravarty, S. R. and D'Ambrosio, C. (2012). "Multidimensional poverty and material deprivation with discrete data", *Review of Income and Wealth*, 59 (1), pp. 39-43.

Bossert, W., D'Ambrosio, C. and Peragine, V. (2007). "Deprivation and social exclusion", *Economica*, 74 (296), pp. 777-803.

Bourguignon, F. and Chakravarty, S. R. (2003). "The measurement of multidimensional poverty", *Journal of Economic Inequality*, 1 (1), pp. 25-49.

Bradshaw, J., Williams, J., Adelman, L., Ashworth, K., Middleton, S., Gordon, D., Levitas, R., Pantazis, C., Patsios, D., Payne, S. and Townsend, P. (2000). *Poverty and Social Exclusion in Britain*, York: Joseph Rowntree Foundation.

Brandolini, A. (2002). "Education and employment indicators for the EU social agenda", *Politica Economica*, 17 (1), pp. 55-62.

Burchardt, T., Le Grand, J. and Piachaud, D. (1999). "Social exclusion in Britain 1991-1995", *Social Policy and Administration*, 33 (3), pp. 227-244.

Burchardt, T., Le Grand, J. and Piachaud, D. (2002). "Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure", in Hills, J., Le Grand, J. and Piachaud, D. (eds), *Understanding Social Exclusion*, Oxford: Oxford University Press.

Byrne, D. (1999). *Social Exclusion*, Buckingham: Open University Press.

Callan, T. and Nolan, B. (1991). "Concepts of poverty and the poverty line: A critical survey of approaches to measuring poverty", *Journal of Economic Surveys*, 5 (3), pp. 244-261.

Canto, O. (1996). "Poverty dynamics in Spain: A study of transitions in the late 1990s", Discussion Paper Series 15, Suntory and Toyota International Centres

for Economics and Related Disciplines (STICERD), London School of Economics, London.

Cappellari, L. and Jenkins, S. P. (2002). "Who stays poor? Who becomes poor? Evidence from the British Household Panel Survey", *The Economic Journal*, 112 (478), pp. 60-67.

Chakravarty, S. R. and Chakraborty, A. B. (1984). "On indices of relative deprivation", *Economic Letters*, 14 (2-3), pp. 283-287.

Chakravarty, S. R. and D'Ambrosio, C. (2006). "The measurement of social exclusion", *Review of Income and Wealth*, 52 (3), pp. 377-398.

Clark, A. E. and Senik, C. (2009). "Who compares to whom? The anatomy of income comparisons in Europe", IZA Discussion Paper Series 4414, Institute for the Study of Labor, Bonn.

Cowell, F. A. (2000). "Measurement of inequality", in Atkinson, A. B. and Bourguignon, F. (eds), *Handbook of Income Inequality*, Amsterdam: North Holland.

D'Ambrosio, C. and Frick, J. R. (2004). "Subjective well-being and relative deprivation: An empirical link", IZA Discussion Paper Series 1351, Institute for the Study of Labor, Bonn.

Dandekar, V. M. (1982). "On measurement of undernutrition", *Economic and Political Weekly*, 17 (6), pp. 203-212.

de Haan, A. (1998). "Social exclusion: An alternative concept for the study of deprivation?", *IDS Bulletin*, 29 (1), pp. 10-19.

Delhausse, B., Luttgens, A. and Perelman, S. (1993). "Comparing measures of poverty and relative deprivation", *Journal of Population Economics*, 6 (1), pp. 83-102.

Deutsch, J. and Silber, J. (2005). "Measuring multidimensional poverty: An empirical comparison of various approaches", *Review of Income and Wealth*, 51 (1), pp. 145-174.

Donaldson, D. and Weymark, J. A. (1980). "A single-parameter generalization of Gini indices of inequality", *Journal of Economic Theory*, 22 (1), pp. 67-86.

Duclos, J.-Y. (2000). "Gini indices and the redistribution of income", *International Tax and Public Finance*, 7 (2), pp. 141-162.

Duclos, J.-Y. and Gregoire, P. (2002). "Absolute and relative deprivation and the measurement of poverty", *Review of Income and Wealth*, 48 (4), pp. 471-492.

Duclos, J.-Y., Sahn, D. E. and Younger, S. D. (2006). "Robust multidimensional poverty comparisons", *The Economic Journal*, 116 (514), pp. 943-968.

Duesenberry, J. S. (1949). *Income, Saving and The Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Easterlin, R. A. (2001). "Income and happiness: Towards a unified theory", *Economic Journal*, 111 (473), pp. 465-484.

Easterlin, R. A. (2002). *Happiness in Economics*, Cheltenham: Edward Elgar.

Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Oxford: Polity Press. [ελλ. έκδ.: Esping-Andersen, G. (2006). *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, μτφ. Ά. Γολέμη, επιμ. Μ. Πετμεζίδου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].

European Commission (1992). "Towards a Europe of solidarity: Intensifying the fight against social exclusion, fostering integration", COM (92) 542, Brussels.

European Commission (2002). "Joint report on social inclusion", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission (2004). "Joint report on social inclusion", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission (2005). "Joint report on social protection and social inclusion", Brussels.

Eurostat (2000). "European social statistics: Income, poverty and social exclusion", THEME 3, Population and Social Conditions, Luxembourg.

Ferrera, M. (1996). "The 'Southern model' of welfare", *Social Europe*, 6 (1), pp. 17-37.

Ferrera, M., Matsaganis, M. and Sacchi, S. (2002). "Open coordination against poverty: The new EU social inclusion process", *Journal of European Social Policy*, 12 (3), pp. 227-239.

Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). "Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect", *Journal of Public Economics*, 89 (5-6), pp. 997-1019.

Ferrer-i-Carbonell, A. and Frijters, P. (2004). "How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness?", *Economic Journal*, 114 (497), pp. 641-659.

Förster, M. F., Fuchs, M., Immervoll, H. and Tarcali, G. (2003). "Social inclusion in larger Europe: All about money? Uses, limitations and extensions of income-based social indicators", in Förster, M. F., Maas, F. and Marin, B. (eds), *Understanding Social Inclusion in a Larger Europe: An Open Debate*, Vienna: Eurosocial.

Foster, J., Greer, J. and Thorbecke, E. (1984). "A class of decomposable poverty measures", *Econometrica*, 52 (3), pp. 761-766.

Fusco, A. (2005). "La contribution des analyses multidimensionnelles à la compréhension et à la mesure du concept de pauvreté: Application empirique au Panel Communautaire des Ménages", Unpublished Doctoral Thesis, Nice: Université de Nice – Sophia Antipolis.

Fusco, A. (2006). "On the overlap of multidimensional and income poverty", Paper presented at the 2006 Conference of the EuroPanel Users Network (EPUNet), Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.

Greer, J. and Thorbecke, E. (1986a). "Food poverty profiles applied to Kenyan smallholders", *Economic Development and Cultural Change*, 35 (1), pp. 115-141.

Greer, J. and Thorbecke, E. (1986b). "A methodology of measuring food poverty applied to Kenya", *Journal of Development Economics*, 24 (1), pp. 59-74.

Hagenaars, A. and de Vos, K. (1988). "The definition and measurement of poverty", *The Journal of Human Resources*, 23 (2), pp. 211-221.

Heady, C., Mitrakos, T. and Tsakloglou, P. (2001). "The distributional impact of social transfers in the EU: Evidence from the ECHP", *Fiscal Studies*, 22 (4), pp. 547-565.

Hey, J. D. and Lambert, P. J. (1980). "Relative deprivation and the Gini coefficient: Comment", *Quarterly Journal of Economics*, 95 (3), pp. 567-573.

Hopkins, E. (2008). "Inequality, happiness and relative concerns: What actually is their relationship?", *Journal of Economic Inequality*, 6 (4), pp. 351-372.

Jantti, M. and Danzinger, S. (2000). "Income poverty in advanced countries", in Atkinson, A. B. and Bourguignon, F. (eds), *Handbook of Income Distribution:* North Holland.

Kakwani, N. (1984a). "Issues in measuring poverty", in Basmann, R. L. and Rhodes, G. F. (eds), *Advances in Econometrics*, London: JAI Press Inc.

Kakwani, N. (1984b). "The relative deprivation curve and its applications", *Journal of Business and Economic Statistics*, 2 (4), pp. 384-394.

Kakwani, N. and Silber, J. (2008). "Multidimensional poverty analysis: Conceptual issues, empirical illustrations and policy implications", *World Development*, 36 (6), pp. 987-991.

Lenoir, R. (1974). *Les Exclus: Un Francais Sur Dix*, Paris: Editions du SEUIL.

Marlier, E., Atkinson, A. B., Cantillion, B. and Nolan, B. (2006). *The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges*, Bristol: Policy Press.

Matsaganis, M., Ferrera, M., Capucha, L. and Moreno, L. (2003). "Mending nets in the South: Anti-poverty policies in Greece, Italy, Portugal and Spain", *Social Policy and Administration*, 37 (6), pp. 639-655.

Neufert, E. (1936). *Bauentwurfslehre*, Berlin: Bauwelt Verlag [ελλ. έκδ.: Neufert, E. (2010). *Οικοδομική και Αρχιτεκτονική Σύνθεση*, μτφ. Δ. Μαλασπίνας, επιμ. J. Kister, Αθήνα: Γκιούρδας].

Nilsson, W. (2012). "Heterogeneity or true state dependence in poverty: The tale told by twins", *Review of Income and Wealth*, 58 (1), pp. 1-23.

Orchansky, M. (1965). "Counting the poor: Another look at the poverty profile", *Social Security Bulletin*, 28 (1), pp. 3-29.

Papadopoulos, F. and Tsakloglou, P. (2008). "Social exclusion in the EU: A capability-based approach", in Comim, F., Qizilbash, M. and Alkire, S. (eds), *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications*, Cambridge: Cambridge University Press.

Perez-Mayo, J., Bishop, J. and Amiel, Y. (2007). "Latent vs. Fuzzy methodology in multidimensional poverty analysis", *Research on Economic Inequality*, 14, pp. 95-117.

Poggi, A. (2007). "Does persistence of social exclusion exist in Spain?", *Journal of Economic Inequality*, 5 (1), pp. 53-72.

Pyatt, G., Chen, C. and Fei, J. (1980). "The distribution of income by factor components", *Quarterly Journal of Economics*, 95 (3), pp. 451-473.

Rayo, L. and Becker, G. S. (2007). "Habits, peers and happiness: An evolutionary perspective", *American Economic Review*, 97 (2), pp. 487-491.

Room, G. (1995). *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: Policy Press.

Rowntree, S. (1901). *Poverty: A Study of Town Life*, London: Macmillan.

Runciman, W. G. (1966). *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-century England*, California: University of California Press.

Runciman, W. G. and Bagley, C. R. (1969). "Status consistency, relative deprivation, and attitudes to immigrants", *Sociology*, 3 (3), pp. 359-375.

Sen, A. K. (1981). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Oxford University Press.

Sen, A. K. (1983). "Poor, relatively speaking", *Oxford Economic Papers*, 35 (2), pp. 153-169.

Sen, A. K. (1985a). *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North-Holland.

Sen, A. K. (1985b). "A sociological approach to the measurement of poverty: A reply to Prof. Peter Townsend", *Oxford Economic Papers*, 37 (4), pp. 669-676.

Sen, A. K. (1987). *The Standard of Living*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sen, A. K. (1993). "Capability and well-being", in Nussbaum, M. and Sen, A. K. (eds), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.

Sen, A. K. (1997). "Inequality, unemployment and contemporary Europe", *International Labour Review*, 136 (2), pp. 155-172.

Sen, A. K. (2000). "Social exclusion: Concept, application and scrutiny", Social Development Papers 1, Asian Development Bank, Manila.

Shorrocks, A. F. (1982). "Inequality decomposition by factor components", *Econometrica*, 50 (1), pp. 193-211.

Shorrocks, A. F. (1983). "The impact of income components on the distribution of family incomes", *Quarterly Journal of Economics*, 98 (2), pp. 311-326.

Silber, J. and Verme, P. (2012). "Relative deprivation, reference groups and the assessment of standard of living", Policy Research Working Paper 5930, Poverty and Gender Unit, Middle East and North Africa Region Economic Policy, The World Bank.

Silver, H. (1994). "Social exclusion and social solidarity: Three paradigms", *International Labour Review*, 133 (5-6), pp. 531-578.

Tomaszewski, W. (2006). "Multidimensional poverty and social exclusion in Western Europe: Evidence from the European Community Household Panel", Working Paper, European University Institute, Department of Political and Social Sciences, Florence.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Sources and Standards of Living*, Harmondsworth: Penguin.

Townsend, P. (1985). "A sociological approach to the measurement of poverty: A rejoinder to Professor Amartya Sen", *Oxford Economic Papers*, 37 (4), pp. 659-668.

Townsend, P. and Gordon, D. (2001). "Introduction: The measurement of poverty in Europe", in Gordon, D. and Townsend, P. (eds), *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.

Tsakloglou, P. and Papadopoulos, F. (2002a). "Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries", *Journal of European Social Policy*, 12 (3), pp. 211-255.

Tsakloglou, P. and Papadopoulos, F. (2002b). "Identifying population groups at high risk of social exclusion", in Muffels, R. and Tsakloglou, P. (eds), *Social Exclusion in European Welfare States*, Cheltenham: Edward Elgar.

Tsakloglou, P. and Papadopoulos, F. (2002c). "Poverty, material deprivation, multidimensional disadvantage during four life stages: Evidence from the ECHP", in Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G. and Tsakloglou, P. (eds), *Poverty and Social Exclusion in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.

Tsui, K. Y. (2002). "Multidimensional poverty indices", *Social Choice and Welfare*, 19 (1), pp. 69-93.

UNDP (1996). "Human Development Report", New York: The United Nations Development Programme.

Van Praag, B. M. S. (2010). "Well-being, inequality and reference groups: An agenda for new research", IZA Discussion Paper Series 4727, Institute for the Study of Labor, Bonn.

Walker, A. and Walker, C. (eds) (1997). *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*, London: Child Poverty Action Group.

Watts, H. W. (1968). "An economic definition of poverty", in Moynihan, D. P. (ed.), *On Understanding Poverty*, New York: Basic Books.

Whelan, C. T., Layte, R. and Maître, B. J. (2003). "Persistent income poverty and deprivation in the European Union: An analysis of the first three waves of the European Community Household Panel", *Journal of Social Policy*, 32 (1), pp. 1-18.

Yitzhaki, S. (1979). "Relative deprivation and the Gini coefficient", *Quarterly Journal of Economics*, 93 (2), pp. 321-324.

Ανδριοπούλου, Ε. και Τσακλόγλου, Π. (2010). *Δυναμική Ανάλυση του Φαινομένου της Φτώχειας στην Ελλάδα*, Μελέτη 4, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Δαφέρμος, Γ., Θεοφιλάκου, Α., Μαυροδημητράκης, Χ. και Τσακλόγλου, Π. (2008). *Η Φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και Διαφορές Χρησιμοποιώντας Εναλλακτι-*

κές Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις, Μελέτη 1, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Δαφέρμος, Γ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2011). *Το Παράδοξο της Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα: Γιατί η Αύξηση των Δαπανών για Κοινωνική Προστασία δεν Μείωσε τη Φτώχεια;*, Κείμενο Πολιτικής 1, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Ματσαγγάνης, Μ. και Λεβέντη, Χ. (2012). «Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα: Δημοσιονομικές και διανεμητικές επιδράσεις», Ενημερωτικό Δελτίο 3, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2004). «Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2005). «Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώτα ευημερίας: Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΕ», στο Αργείτης, Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι Προκλήσεις στις Αρχές του 21ου Αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.

ISBN: 978-960-9571-48-7